

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΝΔΡΙΑΝΑΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
(Α.Μ.: 1012202103002)

**Θέμα: «Οι μνήμες των Μικρασιατισσών από τις αλησμόνητες Πατρίδες και η
συμβολή τους στα πολιτισμικά δρώμενα του Ελληνισμού:
Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου - Διδώ Σωτηρίου - Φιλιώ Χαϊδεμένου»**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	7
Εισαγωγή.....	8
Α΄ Κεφάλαιο	
Η ζωή στη Μικρά Ασία πριν την Καταστροφή.....	10
1.1. Μικρασιατικός Ελληνισμός.....	10
1.1.1. Εκπαίδευση.....	11
1.1.2. Επαγγελματικές ασχολίες Μικρασιατών.....	12
1.1.3. Μικρασιατικός πολιτισμός.....	12
1.2. Η πόλη της Σμύρνης.....	13
1.2.1. Οι Σμυρνιές.....	13
1.2.2. Πνευματικά Ιδρύματα.....	14
1.2.3. Κοινωνική ζωή Σμυρνιτών.....	15
1.2.4. Οικονομική ζωή της Σμύρνης.....	16
Β΄ Κεφάλαιο	
Η επίδραση του μικρασιατικού πολιτισμού στην Ελλάδα.....	17
2.1. Η άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα.....	17
2.1.1. Η συμβίωση προσφύγων και γηγενών.....	17
2.1.2. Οι θετικές επιπτώσεις από τον ερχομό των προσφύγων.....	19
2.2. Οι μικρασιατικές επιρροές στον πολιτισμό της Ελλάδας.....	20
2.2.1. Λογοτεχνία.....	20
2.2.2. Θέατρο, κινηματογράφος, τηλεόραση.....	23
2.2.3. Μουσική και χορός.....	24
2.2.4. Εικαστικές Τέχνες.....	25
2.2.5. Γαστρονομία.....	25
2.2.6. Μουσεία Πολιτισμού.....	26
2.2.7. Σωματεία και Σύλλογοι.....	27
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η στιχουργός Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου.....	29
3.1. Τα πρώιμα χρόνια στη Μικρά Ασία.....	29
3.1.1. Η οικογένεια της Ευτυχίας.....	29

3.1.2. Ο πρώτος της γάμος.....	30
3.2. Η σφαγή του Αϊδινίου.....	31
3.3. Ο ξεριζωμός και η άφιξη στην Ελλάδα.....	33
3.4. Η νέα ζωή της Ευτυχίας.....	33
3.4.1. Οι καθημερινές ασχολίες της.....	34
3.4.2. Ο Αλεξίου, η Κοτοπούλη και το θέατρο.....	35
3.4.3. Οι κόρες της.....	36
3.4.4. Ο Γιώργος Παπαγιαννόπουλος.....	37
3.4.5. Ο δεύτερος γάμος της.....	39
3.5. Τα χρόνια του πολέμου του '40.....	40
3.6. Τα σκληρά χτυπήματα της μοίρας.....	42
3.6.1. Το τέλος της Κόνας Μαριόγκας.....	42
3.6.2. Ο Αριστείδης Παπαγιαννόπουλος.....	43
3.6.3. Ο θάνατος του Γιώργου.....	43
3.6.4. Τρεις γενιές γυναικών στο ίδιο σπίτι.....	44
3.7. Το τέλος της Ευτυχίας.....	46
3.8. Πάθη και αδυναμίες.....	47
3.8.1. Η ζωή στο θέατρο.....	47
3.8.2. Η σχέση της με τα χρήματα.....	47
3.8.3. Η χαρτοπαιξία και ο τζόγος.....	48
3.8.4. Η καλοσύνη της Ευτυχίας.....	49
3.9. Τα γραπτά της Ευτυχίας.....	50
3.9.1. Ποιητικές συλλογές.....	50
3.9.2. Η είσοδος της στο χώρο της στιχουργίας.....	52
3.9.3. Η «γριά» του λαϊκού τραγουδιού.....	53
3.10. Η Ευτυχία μετά το θάνατό της.....	55
3.10.1. Η αμφισβήτησή της.....	55
3.10.2. Φόρος τιμής από καλλιτέχνες.....	56
3.10.3. Η παρακαταθήκη της.....	57

Δ' Κεφάλαιο

Η συγγραφέας και δημοσιογράφος Διδώ Σωτηρίου.....	59
4.1. Τα παιδικά της χρόνια.....	59
4.1.1. Η μετακόμιση στη Σμύρνη.....	59

4.1.2. Η άφιξη των Ελλήνων στη Σμύρνη.....	60
4.1.3. Η θεία Μαρίτσα και ο θεός Γιώργος.....	61
4.2. Η ζωή στον Πειραιά.....	62
4.3. Το όνειρο των σπουδών.....	64
4.4. Ο γάμος της με τον Πλάτωνα Σωτηρίου.....	65
4.5. Η αρχή της αγωνιστικής της πορείας.....	66
4.6. Η δημοσιογραφική της σταδιοδρομία.....	67
4.6.1. Παράνομη δράση στην Κατοχή.....	68
4.6.2. Η διαγραφή της από την Αριστερά.....	69
4.7. Η αδελφή της, Έλλη.....	70
4.8. Το συγγραφικό της έργο.....	71
4.9. Οι βραβεύσεις της.....	73
4.10. Η πολύτιμη πνευματική κληρονομιά της.....	74

Ε΄ Κεφάλαιο

Η «Μικρασιάτισσα γιαγιά» Φιλιώ Χαϊδεμένου.....	77
5.1. Η οικογένειά της.....	77
5.2. Η ζωή στα Βουρλά.....	77
5.2.1. Τα καλοκαίρια.....	77
5.2.2. Τα ήθη και τα έθιμα.....	78
5.2.3. Το νέο τουρκικό Σύνταγμα.....	80
5.3. Η άφιξη των Ελλήνων στη Μικρά Ασία.....	80
5.3.1. Το πλιάτσικο των Ελλήνων.....	81
5.4. Οι αγροτικές εργασίες εν μέσω πολέμου.....	82
5.5. Συνέπειες πολιτικών γεγονότων.....	82
5.6. Ο Αύγουστος του 1922.....	82
5.6.1. Η αναγκαστική επιστροφή στα Βουρλά.....	83
5.6.2. Επιθέσεις Τούρκων.....	84
5.7. Το ταξίδι έως τον Πειραιά.....	85
5.8. Η ζωή στην Ελλάδα.....	86
5.8.1. Η εργατική Φιλιώ.....	87
5.8.2. Σωματείο «Παμβουρλιωτική».....	87
5.8.3. Κυρία Χαϊδεμένου.....	88
5.8.4. Η Κατοχή του '40.....	89

5.9. Η επιστροφή στη γενέτειρα.....	90
5.10. Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού.....	91
5.11. Η πνευματική και πολιτισμική κληρονομιά της.....	92
Επίλογος.....	94
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	96
Παράρτημα.....	104
Περίληψη.....	121

*«...Ο νους μου φεύγει ξανά και πηγαίνει σε μέρη που με πονάνε,
σε μέρη που δεν θα ξεχάσω ποτέ. Ο πόνος θα σταματήσει μόνο όταν πεθάνω.
Το σώμα μου βρίσκεται εδώ, στο τώρα, αλλά το μυαλό μου συνεχίζει στο τότε,
στην αγαπημένη πατρίδα που δεν ξέχασα ούτε στιγμή...»*

Φιλιώ Χαϊδεμένου

Πρόλογος

Η παρούσα Διατριβή Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές», του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου που εδρεύει στην Καλαμάτα. Ο τίτλος της, «Οι μνήμες των Μικρασιατισσών από τις αλησμόνητες Πατρίδες και η συμβολή τους στα πολιτισμικά δρώμενα του Ελληνισμού: Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου - Διδώ Σωτηρίου - Φιλιώ Χαϊδεμένου», καταδεικνύει το περιεχόμενό της.

Η επιλογή του θέματος έγινε με αφορμή το ιωβηλαίο των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, που εορτάστηκε το προηγούμενο έτος, καθώς και την επιθυμία να αποδοθεί ένας ελάχιστος φόρος τιμής στις τρεις συγκεκριμένες γυναικείες προσωπικότητες με καταγωγή από τις «αλησμόνητες Πατρίδες», την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, τη Διδώ Σωτηρίου και τη Φιλιώ Χαϊδεμένου.

Δυστυχώς, λίγα ιστορικά βιβλία κάνουν εκτενή αναφορά στη Μικρασιάτισσα γιαγιά, μάνα, αδερφή, κόρη που εκδιώχθηκε βίαια από την πατρογονική της εστία και ήρθε πρόσφυγας σε έναν ξένο τόπο. Η γυναίκα σύμβολο, που δε λύγισε από τα τραγικά γεγονότα, ήταν ανεπιθύμητη και στις δύο πατρίδες της, που αγάπησε το ίδιο. Η αρχόντισσα Μικρασιάτισσα έμελλε να ζήσει την απώλεια, τον ξεριζωμό, τον πόνο, την προσφυγιά και την ταπείνωση με την Καταστροφή του 1922.

Μέσα από τη ζωή και τις μνήμες των πονεμένων προσφύγων και δη των γυναικών, που ήταν η πλειοψηφία, διασώθηκε ο πλούσιος πολιτισμός της Μικράς Ασίας. Από το χώρο της γαστρονομίας έως εκείνο της λογοτεχνίας συναντώνται οι επιρροές του μικρασιατικού πολιτισμού, που κρατούν άσβεστη τη φλόγα από τις αλησμόνητες Πατρίδες.

Εισαγωγή

Η Μικρά Ασία χαρακτηρίζεται το σταυροδρόμι των πολιτισμών, που χάραξε την τύχη του ελληνισμού για πάντα. Ο μικρασιατικός ελληνισμός συνέβαλε στη διαμόρφωση της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας μέσα από τη ζωή, τις μνήμες και το έργο προσφύγων πρώτης γενιάς, αλλά και επόμενων. Οι αλησμόνητες Πατρίδες του Ελληνισμού μπορεί να μην ανήκουν πλέον εδαφικά στο ελληνικό κράτος, αλλά έχουν αφήσει το πολιτιστικό τους αποτύπωμα σε κάθε έκφανση του τρόπου ζωής των Ελλήνων.

Η διάρθρωση της εργασίας αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ήρεμη ζωή των Ελλήνων στις αλησμόνητες Πατρίδες πριν την Καταστροφή του '22, που ακολουθούσε την κοσμοπολίτικη ζωή της Δύσης και παρουσίαζε μεγάλη πνευματική και οικονομική άνθιση. Το Αϊδίνι, το Δεκελί, τα Βουρλά, η Προύσα, η Σμύρνη, το Κουσάντασι και δεκάδες άλλες πόλεις και χωριά ήταν τόποι γαλήνης, ευημερίας και παραδόσεων, όπου η συνύπαρξη Ελλήνων και Τούρκων ήταν αρμονική. Η πλειοψηφία των ελληνικών οικογενειών ήταν εύπορες και ασχολούνταν με τη γη, το εμπόριο, τη ναυτιλία και τις εξαγωγές. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο κέντρο της Μικράς Ασίας που θεωρείτο η πολυπολιτισμική πόλη της Σμύρνης, η οποία ήταν το εμπορικό σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης. Γίνεται μνεία για την αρχόντισσα Σμυρνιά και περιγράφεται η κοινωνική και οικονομική ζωή των Σμυρνίων, καθώς και τα πνευματικά ιδρύματα που λειτουργούσαν.

Το επόμενο κεφάλαιο αφιερώνεται στην επίδραση του μικρασιατικού πολιτισμού στην Ελλάδα. Η μεγάλη Καταστροφή του '22, που όμοιά της δεν υπάρχει στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, ξερίζωσε τους Έλληνες από τις γενέτειρές τους και τους οδήγησε σε ξένους τόπους, όπου αντιμετώπισαν εχθρότητα και απαξίωση. Παρουσιάζονται η αφιλόξενη υποδοχή των προσφύγων από τους γηγενείς, οι επικρίσεις για το ήθος και η αμφισβήτηση για τις ελληνικές ρίζες, που κατέστησαν την προσαρμογή και τη διαβίωσή τους δύσκολη, αλλά και οι θετικές επιπτώσεις από τον ερχομό τους. Επίσης, παρουσιάζεται η άνθιση του ελληνικού πολιτισμού, η οποία οφειλόταν στην πολιτισμική κληρονομιά που έφεραν από τη Μικρά Ασία, καθώς και σπουδαίες μικρασιάτικες προσωπικότητες που αναδείχθηκαν.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ζωή της πολυδιάστατης Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, η οποία έφυγε από το Αϊδίνι με τη μητέρα και τα παιδιά της και ήρθε στην Αθήνα όπου έζησε μια περιπετειώδη ζωή με έντονα πάθη. Υπήρξε η πρώτη

γυναίκα που εισέβαλε στον ανδροκρατούμενο χώρο της στιχουργίας και μέσα από τα τραγούδια της εξέφρασε τον πόνο και τη νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα της.

Το επόμενο κεφάλαιο, είναι αφιερωμένο στη συγγραφέα και δημοσιογράφο Διδώ Σωτηρίου, η οποία έφυγε από τη Σμύρνη σε ηλικία δεκατριών ετών και ήρθε με τη θεία της στον Πειραιά. Το πλούσιο συγγραφικό έργο, η αντιστασιακή δράση, καθώς και οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες της στην Ελλάδα με το κίνημα της Αριστεράς, της χάρισαν πολλές διακρίσεις τόσο στην ελληνική επικράτεια όσο και στο εξωτερικό.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται η προσωπική διαδρομή της εξίσου σημαντικής γυναικείας μορφής, της Μικρασιάτισσας γιαγιάς, Φιλιάς Χαϊδεμένου. Η γιαγιά Φιλιά -όπως την αποκαλούσαν- με το διωγμό του '22 έφυγε από τα Βουρλά και ήρθε στην Ελλάδα έχοντας χάσει πατέρα και αδέρφια. Η αγάπη για την πατρίδα της, την ώθησαν στη συλλογή αντικειμένων από τις χαμένες Πατρίδες και την πραγματοποίηση του ονείρου της, τη δημιουργία του Μουσείου Μικρασιατικού Ελληνισμού.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτρια της μεταπτυχιακής διατριβής μου, κ. Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη, για την πολύτιμη βοήθεια και συνεργασία στην ολοκλήρωση του παρόντος πονήματος. Ιδιαίτερα, θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στον κ. Θανάση Χρήστου, καθηγητή του Μεταπτυχιακού, και την αμέριστη ευγνωμοσύνη μου για την ενθάρρυνση, τη στήριξη και την καθοδήγηση καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω και να μην ευχαριστήσω όλους τους κ.κ. καθηγητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος, οι οποίοι μου μεταλαμπάδευσαν τις γνώσεις τους και με ώθησαν σε ωφέλιμους προβληματισμούς. Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου και τους φίλους μου για την αγάπη και την υπομονή που μου έδειξαν αυτά τα δύο χρόνια, δίνοντάς μου δύναμη να συνεχίσω και να ολοκληρώσω τις σπουδές μου.

Α' Κεφάλαιο

Η ζωή στη Μικρά Ασία πριν την Καταστροφή

1.1. Μικρασιατικός Ελληνισμός

Στη Μικρά Ασία, στη γέφυρα των δύο ηπείρων¹, οι ελληνικοί οικισμοί ήταν πολλοί και διάσπαρτοι σε πολλά αστικά κέντρα. Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα, Αϊβαλί, Μοσχονήσια, Βουρλά, Αϊδίνι, Έφεσος, Κρήνη, Προύσα, Σαμψούντα και πλήθος άλλες πόλεις και χωριά.² Οι γεωγραφικές διαιρέσεις και η οικονομική κατάσταση του καθενός, δεν ήταν εμπόδια στη σχέση Ελλήνων και αλλοεθνών. Ο κοινός ισχυρός δεσμός του μικρασιατικού ελληνισμού ήταν η ορθόδοξη χριστιανική πίστη και η γλώσσα. Η θρησκεία ήταν η βάση για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας, των παραδόσεων και του πολιτισμού.³ Στα βάθη της Τουρκίας, υπήρχαν Έλληνες που μπορεί να μην χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα, αλλά διατηρούσαν και διατηρούν την ορθόδοξη πίστη τους. Αυτοί είναι οι αποκαλούμενοι «Τουρκόφωνοι» Έλληνες.⁴

Η μακραίωνη συνύπαρξη των Ελλήνων με τους Τούρκους ήταν αρμονική, χωρίς μίσση και έχθρες. Υπήρχε αμοιβαίος σεβασμός και αλληλεγγύη ανάμεσα στους αλλοεθνείς πληθυσμούς. Οι μαρτυρίες των ηλικιωμένων, αναφέρουν ότι οι Τούρκοι που επιτέθηκαν και προκάλεσαν την πραγματική κόλαση στο μικρασιατικό ελληνισμό, ήταν ξενόφερτοι, χωρίς ίχνος ανθρωπίνων συναισθημάτων.

Η Μικρά Ασία, το σταυροδρόμι των πολιτισμών, όπως την αποκαλούσαν, ήταν ένας τόπος όπου κατοικούσαν πολλοί λαοί, αλλά το ελληνικό στοιχείο κυριαρχούσε παντού. Υπήρχαν ελληνικά σχολεία, ανώτερες σχολές, ορθόδοξοι ναοί, ελληνικές επιχειρήσεις, πολιτιστικοί σύλλογοι, αθλητικά σωματεία.

Το επιχειρηματικό πνεύμα των Ελλήνων, τους βοήθησε να διακριθούν στο εμπόριο και να κυριαρχήσουν εμπορικά στα παράλια του ανατολικού Αιγαίου.⁵ Οι εξαγωγές των προϊόντων σε Ευρώπη και Αμερική, παράλληλα με το εσωτερικό εμπόριο, ενίσχυσαν την οικονομία της Μικράς Ασίας, που γνώρισε μεγάλη άνθηση σε αντίθεση με την φτωχή Ελλάδα. Εκτός από την οικονομία, οι Μικρασιάτες

¹ Ι. Νεγροπόντης, *Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήνα χ.χ., σ. 158-159

² Θ. Καρζής, *Οι Πατρίδες των Ελλήνων*, Αθήνα 1996, τ. 2, σ. 80-89

³ R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα 2006, σ. 64-66

⁴ Βακαλόπουλος Κ. - Κεσόπουλος Α. - Μουτσόπουλος Ν. Επιμ., *Πως φθάσαμε στις αλησμόνητες Πατρίδες*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 69-70

⁵ Βακαλόπουλος Κ. - Κεσόπουλος Α. - Μουτσόπουλος Ν. Επιμ., σ. 70

καλλιεργούσαν τις τέχνες και τα γράμματα, αναπτύσσοντας έτσι το μορφωτικό και πολιτιστικό τους επίπεδο.

1.1.1. Εκπαίδευση

Η διάδοση και η προστασία της ελληνικής παιδείας στη Μικρά Ασία οφείλεται κατά κύριο λόγο στην Εκκλησία, στις κοινότητες και στην αστική τάξη. Εκτός από σχολεία και σχολές, υπήρχε μεγάλος αριθμός βιβλιοθηκών, οι οποίες συνέβαλαν στην πνευματική καλλιέργεια των Ελλήνων και τη διαφύλαξη της εθνικής τους ταυτότητας.

Τα μικρασιάτικα σχολεία κατηγοριοποιούνταν ανάλογα με τους οικονομικούς παρόχους τους (ιδιώτες, εκκλησία, κοινότητα, σύλλογοι).⁶ Το 1912 υπήρχαν 2.228 κοινοτικά σχολεία σε όλη τη Μικρά Ασία, τα οποία παρείχαν σπουδαίο εκπαιδευτικό έργο.⁷ Τα Δημοτικά σχολεία ακολουθούσαν τη συνδιδασκτική και την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Η επόμενη βαθμίδα ήταν το Γυμνάσιο, όπου οι διδάσκοντες ήταν πτυχιούχοι Πανεπιστημίων, πολλοί του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όπως και σήμερα, υπήρχαν νυχτερινές σχολές και επαγγελματικά σχολεία για όσους ήθελαν βέβαια να ακολουθήσουν τεχνικά επαγγέλματα.⁸

Στα «καλά» σχολεία φοιτούσαν τα παιδιά των πλουσίων, που ήθελαν να έχουν μόρφωση ανάλογη της κοινωνικής τους θέσης. Η ίδρυση και η συντήρηση των σχολείων γινόταν από χρηματοδοτήσεις πλουσίων και από κοινοτικά κονδύλια. Όλα αυτά συνέβαιναν κάτω από την ανεκτικότητα των Τούρκων. Εκτός από την ελληνική γλώσσα, οι μαθητές διδάσκονταν την τουρκική γλώσσα, τη γερμανική, τη γαλλική και την αγγλική.

Σε όλη την μικρασιατική επικράτεια ιδρύθηκαν σπουδαία εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή, το Εθνικό Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο και το Ζάππειο Εθνικό Παρθεναγωγείο στην Κωνσταντινούπολη, η Θεολογική Σχολή της Χάλκης, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, η Αναξαγόρειος Σχολή στα Βουρλά και η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης.^{9,10}

⁶ Δ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση στη δυτική Μικρά Ασία (περιοχή ελληνικής διοίκησης Σμύρνης 1919-1920)*, Αθήνα 2007, τ. 1, σ. 17

⁷ Συλλογικό, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους: Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 έως 1913*, Αθήνα 2000, τ. 14, σ. 375

⁸ Ε. Κατσίπη-Σπυριδάκη, *Η Μικρά Ασία μέσα από τη Λογοτεχνία*, Νέα Ιωνία 2019, σ. 117-118

⁹ Τσίτας Ν., *Η εκπαίδευση εν τη Μικρά Ασία, «Φως εξ Ανατολών»*, Αθήνα 2002, σ. 8

Οι διδάσκαλοι, με τον υπέρμετρο ζήλο για το λειτούργημά τους, ήταν οι θεματοφύλακες της πνευματικής κληρονομιάς που έφεραν μετέπειτα οι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Οι πρόσφυγες διδάσκαλοι προσπάθησαν να εμψυχώσουν τους νέους και να τους μεταλαμπαδεύσουν τον μικρασιατικό πολιτισμό μέσα από το έργο τους.¹¹

1.1.2. Επαγγελματικές ασχολίες Μικρασιατών

Η πλειοψηφία των Μικρασιατών ασχολούνταν με τη γεωργία, καλλιεργώντας ελιές, σιτηρά, αμπέλια, καπνά, σύκα και γενικότερα οπωροφόρα δέντρα. Διακρίνονταν για την εργατικότητα, τόσο σαν αφεντικά όσο και σαν εργάτες. Μεγάλο μέρος γης είχε περιέλθει στην ιδιοκτησία τους, ύστερα από σκληρή δουλειά και εξαιτίας της οκνηρίας των Τούρκων.

Το εμπόριο γεωργικών προϊόντων ανθούσε τα χρόνια πριν την Καταστροφή, όπως και το εμπόριο ενδυμάτων, δερμάτων, ταπήτων, μπαχαρικών και άλλων. Πολλοί ήταν και οι τεχνίτες που ασχολούνταν με οικοδομικά επαγγέλματα, με την ξυλουργική, την αγγειοπλαστική, καθώς και με άλλες χειρωνακτικές ασχολίες. Οι αγορές των αστικών κέντρων δεν στερούνταν κανένα κατάστημα.

Λόγω του υψηλού πνευματικού επιπέδου, υπήρχαν πολλοί που ασκούσαν τη δικηγορία, την ιατρική και άλλες επιστήμες. Δεν έλειπαν και τα ναυτικά επαγγέλματα, όπως ψαράδες, ναυτικοί, κατασκευαστές караβιών.¹²

1.1.3. Μικρασιατικός πολιτισμός

Από τα αρχαία χρόνια, η Μικρά Ασία ήταν η κοιτίδα της ελληνικής φιλοσοφίας, της ποίησης, των επιστημών και της καλλιτεχνίας. Σε όλη την περιοχή υπάρχουν διασκορπισμένα αρχαία μνημεία που μαρτυρούν τον ελληνικό πολιτισμό. Δεν μπορεί να παραλειφθεί ότι σε αυτούς τους τόπους οι Ευαγγελιστές και οι Απόστολοι έγραψαν αντίστοιχα τα *Ευαγγέλια* και τις *Επιστολές*.

Τα παράλια της Μικράς Ασίας υπήρξαν σημαντικοί τόποι ελληνικού πολιτισμού καθ' όλη την ιστορία.¹³ Οι Έλληνες γιόρταζαν τις θρησκευτικές εορτές

¹⁰ Α. Παπαδοπούλου, «Η εκπαιδευτική πορεία στον ευρύτερο μικρασιατικό χώρο», στα: *Πρακτικά του Ιου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005, σ. 169-171

¹¹ Α. Παπαδοπούλου, «Η εκπαιδευτική πορεία στον ευρύτερο μικρασιατικό χώρο», στα: *Πρακτικά του Ιου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005, σ. 174

¹² Συλλογικό, *Η Σμύρνη πριν από την Καταστροφή*, χ.τ. 1992, σ. 34-46, στο εξής βλ. Συλλογικό, *Η Σμύρνη πριν από την Καταστροφή*

τηρώντας όλα τα ήθη και τα έθιμα. Ο αρραβώνας, ο γάμος, η βάπτισμα τελούνταν σύμφωνα με την παράδοση.

Η καθημερινότητα των Μικρασιατών περιελάμβανε βραδινές συγκεντρώσεις σε σπίτια, οι οποίες ήταν συνυφασμένες με μουσική, χορό, φαγητό και ποτό. Οι μικρασιατικές μουσικές κάλυπταν το πέπλο της νυχτερινής ησυχίας.

1.2. Η πόλη της Σμύρνης

Η Σμύρνη -το κέντρο και η μητρόπολη του Ελληνισμού στην Ασία- ήταν μια πολυπολιτισμική κοινωνία, με Έλληνες, Τούρκους, Εβραίους, Αρμένιους και Λεβαντίνους κατοίκους.¹⁴ Οι Έλληνες κατείχαν το μεγαλύτερο ποσοστό, ενώ το μικρότερο ανήκε στους Τούρκους. Η πόλη αυτή, θεωρούνταν το πολιτιστικό κέντρο της Μικράς Ασίας και το μεγαλύτερο εμπορικό λιμάνι, από όπου εξάγονταν προϊόντα προς τις ευρωπαϊκές χώρες.¹⁵ Η αγορά της έσφυζε από ζωή, αποτελούμενη από πολυποίκιλα καταστήματα και επιχειρήσεις. Τα σπίτια ήταν νεοκλασικά οικοδομήματα με ξυλόγλυπτα μπαλκόνια, ελληνικά εμβλήματα, μεταλλικές περίτεχνες λεπτομέρειες σε πόρτες και παράθυρα.

1.2.1. Οι Σμυρνιές

Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, οι γυναίκες δεν φοιτούσαν σε όλες τις τάξεις του σχολείου, με την πρόφαση ότι η αφοσίωσή τους στο νοικοκυριό δεν χρειαζόταν μόρφωση. Επίσης, θεωρούσαν επικίνδυνο για τη ζωή τους να παρακολουθούν μαθήματα στα εκπαιδευτήρια. Τέλος, πίστευαν ότι η μόρφωση βοηθούσε την ερωτική αλληλογραφία, πράγμα απαγορευμένο για την εποχή.¹⁶ Για όλους αυτούς τους λόγους, ιδρύθηκαν τα Παρθεναγωγεία, στα οποία φοιτούσαν μόνο κορίτσια.

Η κοινωνική θέση των Σμυρνιών γυναικών ερχόταν σε αντίθεση με αυτή των γυναικών στην τουρκική ενδοχώρα. Η μόρφωση, οι ευρωπαϊκές επιρροές και τα ταξίδια ανέβαζαν το κοινωνικό και βιοτικό επίπεδό τους, χωρίς να συνεπάγεται με υποταγή των υπολοίπων γυναικών. Χαρακτηρίζονταν αρχόντισσες με έντονη κοσμική

¹³ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 44-45

¹⁴ Ν. Κωσταρά, «Η εμπορική ναυτιλία στη μετεπαναστατική περίοδο (1828-1856)», στο: *Ιστορία*, τχ. 346, σ. 110

¹⁵ Π. Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 69

¹⁶ Χ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας*, Αθήνα 1989, τ. 1, σ. 123

ζωή και συμμετοχή σε φιλανθρωπικές δράσεις της Εκκλησίας και σε συλλόγους.¹⁷ Αρκετές, για να μπορέσουν να βιοποριστούν, εργάζονταν ως υπάλληλοι, εκπαιδευτικοί, οικιακοί βοηθοί, μοδίστρες, καθώς και στα καταστήματα των συζύγων τους.¹⁸

Οι γυναίκες που επέλεξαν να ντύνονται σύμφωνα με την ευρωπαϊκή μόδα, εκτός από σχόλια θαυμασμού, εισέπρατταν και αρνητικά σχόλια. Τις χαρακτήριζαν ωραιοπαθείς και λάτρεις της πολυτέλειας χωρίς ουσιαστικό -για τους επικριτές- λόγο.

Η εμφάνιση γυναικείων σωματείων και συλλόγων ξεκίνησε το 1877, με τη δημιουργία της *Αγαθοεργού Αδελφότης Κυριών*. Τα μέλη των σωματείων/συλλόγων υπερασπίζονταν τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων, προσφέροντας εκπαιδευτικό και κοινωνικό έργο, καθώς και θέσεις εργασίας.¹⁹

Οι αναφορές στο γυναικείο φύλο στον έντυπο τύπο της εποχής ήταν ανύπαρκτες, με μόνη εξαίρεση τον Άγγελο Σημηριώτη που παρουσίαζε κοινωνικές έρευνες που αναφέρονταν στα προβλήματα των γυναικών και σχολίαζε τη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντί τους, στο περιοδικό *Ανατολή*.²⁰

Τον Δεκέμβριο του 1920, ιδρύθηκε το Λύκειο Ελληνίδων Σμύρνης στο οποίο λειτουργούσε τμήμα καλλιτεχνικό, ψυχολογικό, εργασίας, επιστημονικό, εορτών και άλλων γνωστικών αντικειμένων. Στο Λύκειο εκπαιδεύτηκαν γυναίκες ως νοσοκόμες, οι οποίες απορροφήθηκαν σε στρατιωτικά νοσοκομεία.²¹

1.2.2. Πνευματικά Ιδρύματα

Στη Σμύρνη, λειτουργούσαν πολλά εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά τα δύο πιο γνωστά ήταν η Ευαγγελική Σχολή και το Φιλολογικό Γυμνάσιο, με οικονομικούς πόρους από την Εκκλησία, από ιδιώτες και προσφορές. Στην Ευαγγελική Σχολή λειτουργούσε ένα από τα πολλά τυπογραφεία της Μικράς Ασίας, στα οποία

¹⁷ Ν. Βικέτος, «Η σωματειακή δραστηριότητα των Ελληνίδων της Σμύρνης», στα: *Πρακτικά του Ιου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005, σ. 93

¹⁸ Ε. Κατσίκη-Σπυριδάκη, *ό. π.*, σ. 109

¹⁹ Ν. Βικέτος, «Η σωματειακή δραστηριότητα των Ελληνίδων της Σμύρνης», στα: *Πρακτικά του Ιου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005, σ. 93-94

²⁰ Ν. Βικέτος, «Η σωματειακή δραστηριότητα των Ελληνίδων της Σμύρνης», στα: *Πρακτικά του Ιου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005, σ. 96

²¹ Ν. Βικέτος, «Η σωματειακή δραστηριότητα των Ελληνίδων της Σμύρνης», στα: *Πρακτικά του Ιου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005, σ. 98-99

τυπώνονταν πνευματικά έργα Ελλήνων και ξένων -μεταφρασμένα- συγγραφέων και επιστημόνων.

Επίσης, σημαντικό εκπαιδευτικό ίδρυμα στην πόλη ήταν το Πανεπιστήμιο της Σμύρνης, το υπόμνημα του οποίου ανατέθηκε στον υπεύθυνο και επινοητικό Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή, μετέπειτα οργανωτή του Πανεπιστημίου.²²

Παράλληλα, υπήρχαν πλήθος σχολείων, τα οποία χωρίζονταν σε κοινοτικά και ιδιωτικά. Στα πρώτα υπήρχε η δυνατότητα δωρεάν φοίτησης απόρων παιδιών, ενώ στα δεύτερα υπήρχαν περισσότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες.

1.2.3. Κοινωνική ζωή Σμυρνιών

Οι επιρροές από τη Δύση βοήθησαν στον εκμοντερνισμό της κοινωνικής ζωής της πόλης. Η αγορά εμπλουτίστηκε με ευρωπαϊκά προϊόντα, τα οποία επέλεγαν στις αγορές τους οι Έλληνες της Σμύρνης. Η κοσμοπολίτικη ζωή την έκανε ξεχωριστή ανάμεσα στις πόλεις της Ανατολής.

Ανάλογα με το οικονομικό υπόβαθρο, οι επιλογές διασκέδασης ποίκιλλαν. Οι οικονομικά ευκατάστατοι κάτοικοι συμμετείχαν σε κοσμικές εκδηλώσεις που οργανώνονταν είτε από ντόπιους είτε από ξένους που είχαν επιχειρήσεις στην πόλη, σε σπίτια ή σε ξενοδοχεία. Επίσης, η κοινωνική ζωή των Σμυρνιών περιελάμβανε εξόδους σε θέατρα, κοντσέρτα, χορωδίες, κινηματογράφο, ταβέρνες με λαϊκή μουσική.²³ Πολλοί ελληνικοί θίασοι έδιναν παραστάσεις στα σμυρναϊκά θέατρα και οι κάτοικοι ενθουσιάζονταν και συγκινούνταν.

Στην πόλη λειτουργούσαν Λέσχες, όπου πραγματοποιούνταν εκδηλώσεις και συνεστιάσεις μόνο για τα μέλη τους, ενώ δραστηριοποιούνταν σύλλογοι στο χώρο του αθλητισμού και του πολιτισμού με πλούσια κοινωνική δράση.

Οι ενδυματολογικές επιλογές των κατοίκων (ευρωπαϊκά ενδύματα, παραδοσιακές φορεσιές, φτωχικά ρούχα), «πρόδιδαν» την καταγωγή και την οικονομική κατάσταση του καθενός. Το εμπόριο με χώρες της Ευρώπης έφερε την ευρωπαϊκή μόδα στη Σμύρνη, την οποία υιοθέτησαν οι γυναίκες εύπορων οικογενειών.

²² Θ. Χρήστου, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Σμύρνης και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή», στα: *Πρακτικά του 2ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Παιδεία - Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής»*, Ν. Ιωνία 2005, σ. 204-207

²³ Ε. Κατσιπή-Σπυριδάκη, *ό. π.*, σ. 141-147

1.2.4. Οικονομική ζωή της Σμύρνης

Η γεωγραφική θέση της πόλης της Σμύρνης, το λιμάνι, η ανάπτυξη του εμπορίου, η αύξηση του πληθυσμού ήταν από τους βασικούς παράγοντες για την οικονομική ανάπτυξή της. Το 1920 λειτουργούσαν έντεκα τράπεζες και δεκάδες ξένες εμπορικές και ασφαλιστικές εταιρίες είχαν υποκαταστήματα.²⁴

Η αγορά της Σμύρνης αποτελούνταν από δεκάδες καταστήματα διαφορετικών επαγγελμάτων, είτε σε σκεπαστές είτε σε ανοιχτές αγορές, όπου μπορούσαν να εξυπηρετηθούν όλοι, ανεξαρτήτως οικονομικής κατάστασης. Εκτός από τα γραφεία, υπήρχαν εμπορικά καταστήματα, βιοτεχνίες, εργαστήρια, ταβέρνες, ζαχαροπλαστεία, καφενεία, μεσιτικά γραφεία για την προώθηση των προϊόντων. Στα στενά των μαχαλάδων κυκλοφορούσαν πλανόδιοι έμποροι με μεγάλη ποικιλία αγαθών.²⁵

Θεωρείται ότι η Σμύρνη είχε τη μεγαλύτερη παραγωγή προϊόντων πρωτογενή τομέα, η οποία ώθησε στη δημιουργία προϊόντων δευτερογενή τομέα. Τα εργοστάσια και τις βιοτεχνίες, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, τα κατείχαν Έλληνες. Οι εξαγωγές-εισαγωγές προϊόντων είχαν αυξηθεί και το λιμάνι της πόλης κατακλυζόταν από εμπορικά καράβια. Το σιδηροδρομικό δίκτυο που ένωνε την πόλη με άλλες περιοχές της Τουρκίας, εκτός από τη μετακίνηση πληθυσμού, εξυπηρετούσε και τις μεταφορές προϊόντων, τόσο για εξαγωγικό εμπόριο όσο και για αγορές της ενδοχώρας. Επίσης, για τις μεταφορές προϊόντων στο εσωτερικό χρησιμοποιούσαν καμήλες, χαρακτηριστικό των χωρών της Ανατολής.

²⁴ Βερέμης Θ. & Κωστής Κ., *Η Εθνική τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα 1984, σ. 50

²⁵ Συλλογικό, *Η Σμύρνη πριν από την Καταστροφή*, σ. 24-29

Β' Κεφάλαιο

Η επίδραση του μικρασιατικού πολιτισμού στην Ελλάδα

2.1. Η άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα

Σύμφωνα με την απογραφή που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923 και επικυρώθηκε με το Β. Διάταγμα της 18ης Οκτωβρίου 1923, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 -συνθήκη της Λωζάνης-, ο επίσημος καταγεγραμμένος αριθμός προσφύγων που έφθασαν σε ελληνικές πόλεις ήταν 786.431, εκ των οποίων οι 435.118 ήταν γυναίκες.²⁶ Ανεπίσημα, οι πρόσφυγες ξεπέρασαν το ένα εκατομμύριο.

Οι άνθρωποι αυτοί ξεριζώθηκαν από την πατρίδα τους και ήρθαν σε ένα φτωχό τόπο, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν αντίξοες και το πολιτισμικό επίπεδο των ντόπιων χαμηλό. Ο βίαιος τρόπος που εγκατέλειψαν τα σπίτια τους, δεν τους επέτρεψε να πάρουν μαζί τα υπάρχοντά τους, εκτός από λίγους που κατάφεραν και έκρυψαν πάνω τους χρήματα και κειμήλια. Όλοι, όμως, πήραν μαζί τους μνήμες και θύμισες από τις αλησμόνητες Πατρίδες, που δεν έσβησαν ποτέ.

2.1.1. Η συμβίωση προσφύγων και γηγενών

Η άφιξή τους στην Ελλάδα, εκτός από την ταλαιπωρία και την εξαθλίωση, συνοδεύτηκε και από τη ρατσιστική αντιμετώπιση των γηγενών Ελλήνων. Η πλειοψηφία των τελευταίων αμφισβητούσαν την ελληνικότητά τους και ασκούσαν κριτική για τον τρόπο ζωής και το ήθος τους, λόγω της διαφορετικής νοοτροπίας τους. Θεωρούσαν ότι οι γυναίκες πρόσφυγες προέβαλλαν τη θηλυκότητά τους για να σαγηνεύσουν τους γηγενείς για την εξασφάλιση καλύτερης διαβίωσης μακριά από τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Παρόλο που οι τρόποι διασκέδασης και τα μουσικά ακούσματα των προσφύγων χαρακτηρίζονταν χαλαρών ηθών -επειδή ήταν πρωτόγνωρα-, γοήτευαν και μαγνήτιζαν τους ντόπιους νέους.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων ήταν γυναίκες, καθώς οι άρρενες είτε είχαν πεθάνει στον πόλεμο είτε είχαν εξοντωθεί από τους Τούρκους στα τάγματα εργασίας (*amele taburu*).²⁷ Οι γυναίκες αναγκάστηκαν να αναζητήσουν εργασία για να μπορέσουν να ορθοποδήσουν και να συντηρήσουν τις οικογένειές τους (παιδιά,

²⁶ Ελληνική Στατιστική Αρχή, *Απογραφή προσφύγων 1923*, Πειραιάς 2022, σ. 15

²⁷ Δ. Σωτηρίου, *Ματωμένα χώματα*, Αθήνα 2008, σ. 93-101

γονείς, ηλικιωμένους συγγενείς). Στάθηκαν μάνα και πατέρας στα παιδιά τους αντιμετώπιζοντας τις όποιες αντιξοότητες συνάντησαν. Οι γυναίκες της μητέρας Ελλάδας αντιδρούσαν και εξοργίζονταν, γιατί στα πρόσωπά τους δεν έβλεπαν τον πόνο, το φόβο και την ανάγκη για επιβίωση, αλλά -ανύπαρκτο- ανταγωνισμό και απειλή.

Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του δημοσιογράφου Κώστα Ουράνη στην εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, στο φύλλο της 10ης Ιουλίου του 1923, όπου αναφέρει εκτενώς πώς αντιλαμβάνονταν τις Μικρασιάτισσες: «... Δεν είχε “κυρίες”. Είνε θηλυκά. Το κλίμα της Ανατολής τις έκανε μαλθακές, σαρκώδεις και φιλήδονες. Από δε την Ευρώπη έχουν πάρει την ελευθερία των ηθών -και ίσως τίποτα άλλο. Μόλις αποκτήσετε κάποια οικειότητα μαζί τους μπορείτε να τις διηγηθήτε τα πιο χοντρά ανέκδοτα, να πείτε τα πιο αλατισμένα αστεία, να κάνετε τους πιο τολμηρούς υπαινιγμούς. Θα τις δείτε να γελούν μ' όλη τους την καρδιά και να βρίσκουν την πιο μεγάλη ευχαρίστησι. Δεν έχουν την ένστικτη αποστροφή των ευγενικών γυναικών προς το χυδαίο και το ταπεινό. ... Οι γυναίκες της Ανατολής κατέχουν σήμερα το πεζοδρόμιο και επιβάλλονται στο γούστο των κοινών με τα ζωηρά τους χρώματα, το αφρώδες δέρμα τους, τις προκλητικές καμπύλες, τα ηδυπαθή μάτια και το κάτι εκείνο το πολύ μελωμένο που αποστάζουν και που φέρνει ένα πλατάγιασμα γλώσσης σ' εκείνους που τις κυττάζουν, -όπως φέρνει το γλύκισμα που ορέγεται κανείς να φάη ή που μόλις το έφαγε...»²⁸

Αντίθετα, οι πρόσφυγες, με τη διαφορετική κοσμοθεωρία που είχαν, εκφράζονταν υποτιμητικά, σχολιάζοντας το χαμηλό μορφωτικό, πνευματικό και πολιτισμικό επίπεδο των γηγενών.²⁹ Επίσης, η επικρατούσα φτώχη οικονομία της Ελλάδας και η έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης ενέτειναν τα επικριτικά σχόλια. Τέλος, παρόλο που πλέον βρίσκονταν σε ένα κράτος με το ίδιο θρήσκευμα, υποστήριζαν ότι ήταν πιο θεοσεβείς από τους ντόπιους.³⁰ Έτσι, δημιουργήθηκε ένα χάσμα μεταξύ τους, με συνέπεια τη μη ομαλή ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα.

²⁸ <https://refugeeingreece.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BA-%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B7-%CF%83%CF%87%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF/> (ημερομηνία προσπέλασης: 25.05.2023)

²⁹ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 40-41

³⁰ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 85

Οι αμοιβαίοι προσβλητικοί χαρακτηρισμοί ήταν συνήθεις τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης των Μικρασιατών στην ελληνική επικράτεια. Οι πρόσφυγες χαρακτήριζαν τους γηγενείς βουνίσσιους, χωριάτες, άξεστους, απολίτιστους³¹, ενώ από τα χείλη των ντόπιων έβγαιναν οι λέξεις Τουρκόσποροι και ψευτορωμιοί.^{32,33}

2.1.2. Οι θετικές επιπτώσεις από τον ερχομό των προσφύγων

Οι ισχυρισμοί ότι η αθρόα εισροή προσφύγων θα ήταν αγκάθι στην ανάπτυξη της Ελλάδας, καταρρίφθηκαν με την πάροδο των χρόνων. Η Μικρασιατική Καταστροφή χάραξε ανεξίτηλα την ιστορία του Ελληνικού Έθνους.

Οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας εξομαλύνθηκαν με την ανταλλαγή των πληθυσμών, αποφεύγοντας για πολλά χρόνια συγκρούσεις μεταξύ των δύο λαών. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε πολλές πόλεις της Ελλάδας, αυξάνοντας τον πληθυσμό τους και φυσικά το γενικό πληθυσμό του ελληνικού κράτους, αλλά και το ποσοστό των ορθοδόξων. Δημιούργησαν προσφυγικούς συνοικισμούς που έγιναν κοιτίδες ανάπτυξης του πολιτισμού.³⁴

Μεγάλη μερίδα του προσφυγικού πληθυσμού αποδείχθηκε άξια εργατική δύναμη με φθηνά ημερομίσθια. Άλλοι απορροφήθηκαν σε μεγάλα εθνικά έργα, όπως διανοίξεις δρόμων, κατασκευές γεφυρών, αποξηράνσεις λιμνών³⁵, εγγειοβελτιωτικά έργα,³⁶ άλλοι στη βιομηχανία -είτε ως εργάτες είτε ως επιχειρηματίες- και άλλοι ασχολήθηκαν με τη γεωργία με αποτέλεσμα οι καλλιέργειες να διπλασιαστούν και κατ' επέκταση να αυξηθεί η αγροτική παραγωγή.^{37,38,39} Με την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, αυξήθηκαν και οι εξαγωγές των προϊόντων.⁴⁰

Η αύξηση του πληθυσμού έφερε ανάπτυξη στο χώρο της δημόσιας υγείας, με την ανέγερση ιατρείων και νοσοκομείων σε μεγάλα αλλά και μικρά αστικά κέντρα. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα, πραγματοποιήθηκαν μαζικοί εμβολιασμοί. Παράλληλα, μειώθηκε σημαντικά η υπογεννητικότητα, η οποία συνέβαλε στην

³¹ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 89-90

³² Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Αθήνα 1980, σ. 10-11

³³ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, Αθήνα 1974, σ. 73

³⁴ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 36

³⁵ Γ. Λαμψίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 149-152

³⁶ Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα (τ. 2, μ. 1), ο Μεσοπόλεμος 1922-1940 (Επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2002, σ. 64

³⁷ Γ. Λαμψίδης, *ό. π.*, σ. 129-130

³⁸ Βακαλόπουλος Κ. - Κεσόπουλος Α. - Μουτσόπουλος Ν. Επιμ., *ό. π.*, σ. 267-271

³⁹ Γ. Λαμψίδης, *ό. π.*, σ. 144

⁴⁰ Γ. Λαμψίδης, *ό. π.*, σ. 160-163

αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας.⁴¹ Επίσης, ιδρύθηκαν ορφανοτροφεία για να στεγαστούν τα ορφανά παιδιά του μεγάλου διωγμού.

2.2. Οι μικρασιατικές επιρροές στον πολιτισμό της Ελλάδας

Ο άνθρωπος, πάντα, ψάχνει τη λύτρωσή του μέσα από τις τέχνες, για αυτό τα έργα του θεωρούνται η εικόνα του εσωτερικού του κόσμου. Είναι η διέξοδός του να εκφραστεί ελεύθερα, για να απαλύνει τον πόνο του και να εκφράσει τα βαθύτερα συναισθήματα και ερωτήματά του. Οι άνθρωποι του πολιτισμού επηρεάζονται από την εποχή που ζουν και ταυτόχρονα επηρεάζουν τους γύρω τους.⁴²

Πολλοί από τους Έλληνες της Μικράς Ασίας, στην προσπάθειά τους να εναρμονιστούν στη νέα ζωή, θέλησαν να τονίσουν το στοιχείο της συνέχειας. Μοναδικά τους εφόδια σε αυτή τη συνέχεια, ήταν τα λιγοστά υπάρχοντα που είχαν φέρει και οι αναμνήσεις -ίσως, ότι πολυτιμότερο είχαν-.⁴³ Οι αναμνήσεις έγιναν η γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον, δίνοντας κατευθυντήριες γραμμές. Μετέφεραν την πλούσια πολιτισμική τους παιδεία και συνέβαλαν στην πνευματική ανάπτυξη της νέας πατρίδας και στη διάπλαση της συλλογικής μνήμης. Η μουσική, το θέατρο, η λαογραφία, η ποίηση, η πεζογραφία, έως και η γαστρονομία της Ελλάδας δέχθηκαν σημαντικές επιρροές -με το πέρασμα των χρόνων- από τους Μικρασιάτες.⁴⁴

Πρόσωπα που διέπρεψαν στο χώρο των γραμμάτων και των τεχνών κατάγονταν από τις αλησμόνητες Πατρίδες και μέσα από τα έργα τους αποτύπωσαν τα βιώματά τους από την ευτυχισμένη και κοσμοπολίτικη ζωή τους πριν τον ξεριζωμό και τη δύσκολη αποδοχή και προσαρμογή στα νέα ελληνικά δεδομένα. Η πλειοψηφία τους ήταν μικρά παιδιά, όταν αναγκάστηκαν να φύγουν μακριά από τη γενέθλια γη τους και η προσωπικότητά τους προσδιορίστηκε από τις μνήμες και τις εικόνες των πρώιμων χρόνων τους. Φυσικά, υπήρξαν και υπάρχουν προσωπικότητες που ασχολήθηκαν με τη Μικρά Ασία, χωρίς να έχουν ρίζες από εκείνα τα εδάφη, αντλώντας υλικό από μελέτες και έρευνες.

2.2.1. Λογοτεχνία

⁴¹ Γ. Λαμψίδης, *ό. π.*, σ. 174-175

⁴² Χ. Χρήστου, *Από την επιφάνεια στο βάθος*, Αθήνα 1961, σ. 58-66

⁴³ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 60

⁴⁴ Γ. Λαμψίδης, *ό. π.*, σ. 177

Στον όρο λογοτεχνία περιλαμβάνονται η πεζογραφία, η ποίηση, τα δοκίμια και τα θεατρικά έργα. Το 1922 θεωρήθηκε μία χρονιά σταθμός για τη λογοτεχνία. Τα θέματα πριν το 1922 ήταν η κοσμοπολίτικη ζωή των Μικρασιατών, η συνύπαρξή τους με τους Τούρκους, ενώ μετά προστίθεται η Καταστροφή, ο ξεριζωμός, η προσφυγιά και η συμβολή τους στην ιστορία του ελληνικού έθνους.

Οι λογοτέχνες που κατάγονταν από τις αλησμόνητες Πατρίδες, ένιωθαν υποχρέωση να κρατήσουν ζωντανή την ανάμνηση της «παλιάς πατρίδας» και το κατάφεραν μέσα από τα έργα τους. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η αφήγηση της μικρασιατικής ιστορίας μέσα από τα γραπτά, απέχει από την πραγματικότητα, όπως συμβαίνει άλλωστε σχεδόν πάντα.

Στα λογοτεχνικά έργα διαπιστώνεται η διαφορετική προσέγγιση του θέματος από κάθε λογοτέχνη, η οποία διαμορφώθηκε βάση της προσωπικότητάς του. Τα προσωπικά βιώματα, οι πολιτικές πεποιθήσεις, οι προσωπικές μαρτυρίες, οι προκλήσεις που αντιμετώπισαν, επηρέασαν τον γραπτό τους λόγο. Κεντρικοί ήρωες ήταν οι πρόσφυγες, οι γηγενείς αλλά και οι Τούρκοι που -τις περισσότερες φορές- πρωταγωνιστούσαν σε βιαιοπραγίες κατά των Ελλήνων. Μέσα από τις σελίδες των βιβλίων τους επαναλαμβάνονται -κατά πλειοψηφία- μαρτυρίες για τα βασανιστήρια που υπέστησαν από τους Τούρκους, τα συναισθήματα που βίωσαν και τον αγώνα επιβίωσης στον ελλαδικό χώρο, χωρίς να παραλείπονται τα αίτια που οδήγησαν στο μεγάλο Διωγμό (όπως ο Διχασμός).

Στη λογοτεχνία, συναντάμε τη μυθοπλασία στην κατηγορία ιστορικά μυθιστορήματα, όπου εκτυλίσσονται ιστορίες που παρουσιάζουν έμμεσα στοιχεία από τη Μικρά Ασία. Πολλά λογοτεχνικά έργα μεταφράστηκαν και ανέδειξαν την ελληνική παιδεία σε παγκόσμιο επίπεδο.⁴⁵

Η μόρφωση και η παιδεία των νεοφερθέντων Μικρασιατών έδρασε θετικά στην ανάδειξη σπουδαίων προσωπικοτήτων στο χώρο της πεζογραφίας και των δοκιμίων, όπως οι Ηλίας Βενέζης (Αϊβαλί), Στρατής Δούκας (Μοσχονήσια), Γεώργιος Θεοτοκάς (Κωνσταντινούπολη), Φώτης Κόντογλου (Αϊβαλί), Νίκος Μηλιώρας (Βουρλά), Κοσμά Πολίτης (Σμύρνη), Σωκράτης Προκοπίου (Μπουρνόβα), Άγγελος Σημηριώτης (Δικελί), Μενέλαος Λουντέμης (Αγία Κυριακή), Τάσος Αθανασιάδης (Σαλιχλή) και πολλοί άλλοι. Κάποιοι εξ αυτών ανήκαν στη Γενιά του

⁴⁵ Κ. Φωτιάδης, «Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία», στα: *Πρακτικά του 9ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό»*, Ν. Ιωνία 2019, σ. 71-73

'30, που επηρεάστηκαν από τον υπερρεαλισμό και το μοντερνισμό της δυτικής Ευρώπης, γράφοντας ελεύθερη ποίηση και μυθιστορήματα.⁴⁶

Στον ίδιο χώρο, άφησαν τη σφραγίδα τους και γυναίκες, όπως οι Μαρία Ιορδανίδου (Κωνσταντινούπολη), Διδώ Σωτηρίου (Αϊδίνι), Φιλιώ Σιδερή-Χαϊδεμένου (Βουρλά), Ιφιγένεια Χρυσοχόου (Μαινεμένη), Έλλη Παπά (Σμύρνη), Στέλλα Πετράκη-Επιφανίου (Σμύρνη), Ναυσικά Γεωργιάδη-Μουσούρη (Σμύρνη), Ηρώ Λαμπίρη-Γεωργιάδου (Σμύρνη), Πηνελόπη Μαξίμου (Αϊβαλί) και Τατιάνα Σταύρου (Κωνσταντινούπολη), η οποία υπήρξε η πρώτη γυναίκα συγγραφέας που έγραψε για τον αγώνα της Μικρασιάτισσας γυναίκας⁴⁷.

Όπως προαναφέρθηκε, πολλοί ήταν και αυτοί που έγραψαν για τη Μικρά Ασία χωρίς να έχουν μικρασιατική καταγωγή, όπως οι Γιώργος Ιωάννου, Νίκος Καζαντζάκης, Πολύμερος Μοσχοβίτης, Στρατής Μυριβίλης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Κωστής Παλαμάς, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Γιώργος Υφαντής, Έρνεστ Χεμινγκουέι.⁴⁸

Στην κατηγορία της ποίησης, συναντάμε μικρότερο πλήθος έργων από αυτό της πεζογραφίας. Τα αίτια οφείλονται στο μικρότερο αριθμό Μικρασιατών ποιητών, καθώς και στη δυσκολία αποτύπωσης λεπτομερειών της φρίκης του '22 στους στίχους των ποιημάτων.

Από τους σημαντικότερους ποιητές -αν όχι ο σημαντικότερος- είναι ο βραβευμένος με Νόμπελ Λογοτεχνίας Γιώργος Σεφέρης (Βουρλά). Επίσης, θα πρέπει να αναφερθούν οι Κώστας Βάρναλης (Πύργο Ανατολικής Ρωμυλίας), Γιάννης Βουλγαρίδης (Σμύρνη), Απόστολος Μαγγανάρης (Σμύρνη), Αλέξανδρος Μπάρας (Κωνσταντινούπολη), Κώστας Ουράνης (Κωνσταντινούπολη), Άγγελος Σημηριώτης (Δεκελί). Η Καταστροφή δεν άφησε ανεπηρέαστους και αρκετούς ποιητές, χωρίς άμεση σχέση με τα γεγονότα, όπως τον πεσιμιστή Κώστα Καρυωτάκη.

Αξιόλογο έργο άφησαν και αρκετές Σμυρνιές, μεταξύ αυτών οι Όλγα Βατίδου, Φιλή Βατίδου, Σίτσα Καραϊσκάκη, Έλντα Λαμπίση και Έλλη Παπαδημητρίου⁴⁹, αλλά και οι Πολίτισσες Μυρτιώτισσα, Αλεξάνδρα Πλακωτάρη και Ξένη Κερασιώτη⁵⁰.

⁴⁶ Φ. Δημητρακόπουλος, *Η πρωτοπορική κίνηση του '30 και το μυθιστόρημα*, Αθήνα 1990, σ. 71-74

⁴⁷ Τ. Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες*, Αθήνα 1936, σ. 11-16

⁴⁸ Ε. Κατσιήνη-Σπυριδάκη, *ό. π.*, σ. 45-58

⁴⁹ <https://issuu.com/mikraasia/docs/>_____a59a03785a8bdc

(ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023)

⁵⁰ Γ. Λαμψίδης, *ό. π.*, σ. 195, 199

Επίσης στο χώρο της λογοτεχνίας ξεχώρισε η Σμυρνιά, Βασιλεία Σηφάκη, γράφοντας θεατρικά έργα που ανέβηκαν από θιάσους σε ελληνικά θέατρα. Από τη χερσόνησο της Ανατολίας, και πιο συγκεκριμένα την Προύσα, καταγόταν ο δημιουργός του Θεάτρου Τέχνης, Κάρολος Κουν.⁵¹

2.2.2. Θέατρο, κινηματογράφος, τηλεόραση

Έως τα τέλη της δεκαετίας του '40, το θέατρο δε βρήκε πρόσφορο έδαφος, με μεγαλύτερα εμπόδια την επιβαλλόμενη λογοκρισία και την επικρατούσα ανήσυχη πολιτική σκηνή. Επιπλέον, οι άνθρωποι των θεάτρων επέλεγαν να μην ασχοληθούν με τη μεγάλη πληγή του '22. Αντιθέτως, τα τελευταία χρόνια, πολλές θεατρικές παραστάσεις είχαν θέματα από την ιστορία της Μικρασίας, θέλοντας να μεταφέρουν στο κοινό τα γεγονότα και τον πολιτισμό εκείνης της εποχής.

Επίσης, σπουδαία λογοτεχνικά έργα έγιναν ευρέως γνωστά μέσω του κινηματογράφου και της τηλεόρασης.⁵² Το σενάριο, η εικόνα και ο ήχος αντικατέστησαν τις λέξεις και τη φαντασία στα αντίστοιχα λογοτεχνικά έργα. Η απήχηση ήταν μεγάλη, βοηθώντας την ενσωμάτωση των ξεριζωμένων στο εθνικό σύνολο.

Παρουσιάστηκαν έργα που βασίζονταν σε αληθινά ιστορικά γεγονότα των ονειρικών και γκρίζων ημερών των αλησμόνητων πατρίδων, αλλά και έργα μυθοπλασίας που προσέφεραν δημιουργία μνημών χωρίς να βασίζονται σε πραγματικά γεγονότα. Η έβδομη τέχνη και η τηλεόραση εξοικείωσαν τους νεότερους με το παρελθόν και μετέφεραν μηνύματα στο κοινό.

Προσωπικότητες που μεσουράνησαν στο θέατρο είναι οι Σμυρναίοι Δημήτρης Μυράτ και Κυβέλη Αδριανού, οι οποίοι υπήρξαν και παντρεμένοι από το 1903 έως το 1906.⁵³ Επίσης, διακρίθηκαν οι Ευαγγελία Παρασκευοπούλου (Σμύρνη) και Ελένη Χαλκούση (Κωνσταντινούπολη).⁵⁴

⁵¹

<https://www.theatro-technis.gr/%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BD-%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7%CF%82> (ημερομηνία προσπέλασης: 24.7.2023)

⁵² Ε. Κατσίπη-Σπυριδάκη, *ό. π.*, σ. 67

⁵³

<https://kyveli.eu/%ce%ba%cf%85%ce%b2%ce%ad%ce%bb%ce%b7/%ce%b2%ce%b9%ce%bf%ce%b3%cf%81%ce%b1%cf%86%ce%af%ce%b1/%ce%bf-%cf%80%cf%81%cf%8e%cf%84%ce%bf%cf%82-%ce%b3%ce%ac%ce%bc%ce%bf%cf%82-1903-1906/> (ημερομηνία προσπέλασης: 24.07.2023)

⁵⁴ Γ. Λαμψίδης, *ό. π.*, σ. 207-208

2.2.3. Μουσική και χορός

Μολονότι, η εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο είχε προβλήματα και η διαβίωσή τους ήταν δύσκολη τα πρώτα χρόνια, οι Μικρασιάτες δεν άλλαξαν τρόπους ψυχαγωγίας. Συγκεντρώνονταν και διασκεδάζαν με σμυρναίικα και πολιτικά τραγούδια στους συνοικισμούς τους, αντλώντας ψυχική δύναμη για το αύριο. Στα γλέντια τους συμμετείχαν δειλά δειλά και γηγενείς, ενθουσιασμένοι και μαγεμένοι από τη μικρασιατική μουσική κουλτούρα.

Η λαϊκή μουσική εξελίχθηκε και τα ρεμπέτικα έγιναν τα τραγούδια του λαού. Στα νέα μουσικά ακούσματα προστέθηκαν και οι αμανέδες, για να έρθει η δικτατορία του Μεταξά το 1936 και να τους απαγορεύσει. Νέα μουσικά όργανα έκαναν την εμφάνισή τους, όπως το λαούτο, ο μπαγλαμάς, το κανονάκι, το σαντούρι, ο ταμπουράς, η λύρα, το ούτι και τα κρουστά κουτάλια. Ο χώρος της μουσικής πλαισιώθηκε από Μικρασιάτες στιχουργούς, συνθέτες, τραγουδιστές και οργανοπαίχτες.⁵⁵

Εκτός από τη μικρασιατική μουσική, οι πρόσφυγες διασκεδάζαν και με χορούς της ελληνικής Ανατολής, αναπολώντας τα γλέντια που έκαναν στις γενέτειρές τους. Το ζεϊμπέκικο, ο καρσιλαμάς, ο χασάπικος και το τσιφτετέλι εντυπωσίαζαν τους ντόπιους Έλληνες που ενσωμάτωσαν σταδιακά στη διασκέδασή τους αυτούς τους χορευτικούς ρυθμούς.⁵⁶

Οι στίχοι των τραγουδιών διαμορφώθηκαν από τον πόνο, τον ξεριζωμό, τη νοσταλγία και την ελπίδα της επιστροφής. Δημιουργήθηκε μία νέα εποχή, όπου η ελληνική κοινωνία διασκεδάζε με τα νεότερα ακούσματα από τη Μικρασία.

Στο χώρο της μουσικής αναδείχθηκαν πολλά ονόματα, όπως οι συνθέτες Πέτρος-Ιωάννης Πετρίδης (Νιγδή Καπαδοκίας), Μιχάλης Σουγιούλ (Αϊδίσι), Μανώλης Καλομοίρης (Σμύρνη), Γιώργος Πονηρίδης (Χαλκηδόνα) και Γιάννης Κωνσταντινίδης (Σμύρνη). Ο Κωνσταντινίδης, μέσα από το έργο του *Μικρασιατική Ραψωδία*, αποτίει φόρο τιμής στη Μικρά Ασία και διασώζει δημοτικά τραγούδια και μουσικές από τον τόπο του.⁵⁷ Στο χώρο διακρίθηκαν και γυναικείες προσωπικότητες, όπως για παράδειγμα η Ρόζα Εσκενάζυ που διακρίθηκε στο ρεμπέτικο και

⁵⁵ <https://www.mixanitouxronou.gr/xenomerites-oi-apaxiotikoi-charaktirismoi-kai-afiloxeni-ypodochiton-mikrasiaton-stin-ellada/> (ημερομηνία προσπέλασης: 24.07.2023)

⁵⁶ Π. Καβακόπουλος, *Τραγούδι, μουσική & χορός στη Μικρά Ασία*, Αθήνα 2022

⁵⁷ <https://www.orthodoxtimes.gr/mia-rapsodia-me-pigi-ebnefsis-ti-mousiki-mikrasiatiki-paradosi/> (ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023)

παραδοσιακό τραγούδι και η κορυφαία Ελληνίδα στιχουργός Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου.

2.2.4. Εικαστικές Τέχνες

Πολλοί καλλιτέχνες στο χώρο των εικαστικών τεχνών φιλοτέχνησαν έργα εμπνευσμένα από τον μικρασιατικό πολιτισμό. Ο Θανάσης Απάρτης (Σμύρνη) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της μοντέρνας γλυπτικής, όπως και ο Βάσος Καπάνταης (Πέργαμο), του οποίου τα περισσότερα έργα είχαν θέμα από τα χρόνια της Μικράς Ασίας. Ο Γιώργος Σικελιώτης (Σμύρνη) άφησε αξιόλογο έργο στο χώρο της χαρακτηριστικής και της ζωγραφικής, ενώ στην αγιογραφία -αλλά και στη ζωγραφική- ο συγγραφέας Φώτης Κόντογλου (Αϊβαλί) άφησε τη σφραγίδα του.

Στη φωτογραφία διακρίθηκαν οι Έλλη Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάρη (Αϊδίни) και Μαρία Χρυσάκη (Σμύρνη), οι οποίες προσπάθησαν να αποτυπώσουν μέσω του φωτογραφικού φακού τους μαρτυρίες από τις αλησμόνητες Πατρίδες.⁵⁸

2.2.5. Γαστρονομία

Η έλευση των προσφύγων στη μητέρα Ελλάδα, άλλαξε τον ελληνικό χάρτη γεύσεων και διαμόρφωσε τον λιτό διατροφικό πολιτισμό των ντόπιων. Η ελληνική γαστρονομία ήταν ήδη ευάλωτη από τη δυτικοευρωπαϊκή κουζίνα και η μικρασιατική-πολίτικη κουζίνα, βρήκε πρόσφορο έδαφος να διεισδύσει. Η προσθήκη μπαχαρικών, βοτάνων, φρούτων, ξηρών καρπών, θαλασσινών, γλυκών και άλλων υλικών άλλαξαν τις παραδοσιακές ντόπιες συνταγές και γεύσεις.

Στις τεχνικές μαγειρικής της ελληνικής κουζίνας προστέθηκε ο όρος «λαδερά». Τα λαχανικά πήραν πρωταγωνιστικό ρόλο στα φαγητά, είτε συνδυασμένα με κρέας είτε μόνα τους. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος «χαβιάρι των φτωχών» που έδωσαν στη μελιτζάνα, διότι την επέλεγαν και την χρησιμοποιούσαν στην πλειοψηφία των συνταγών τους (π.χ. ιμάμ, μπριάμ, χιουγκάρ, γεμιστά, σαλάτες, παπουτσάκια, μουσακάς κ.ά.). Οι Μικρασιάτισσες νοικοκυρές έβαλαν στο ελληνικό τραπέζι τα παστά ψάρια, τα οποία οι ντόπιοι δεν είχαν γευτεί.⁵⁹

⁵⁸ https://issuu.com/mikraasia/docs/_____a59a03785a8bdc (ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023)

⁵⁹ Η. Μαμαλάκης, «Η επίδραση της Μικρασιατικής κουζίνας στην αστική κουζίνα της Αθήνας», στα: *Πρακτικά του 9ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό»*, Ν. Ιωνία 2019, σ. 259-262

Οι συνταγές και τα μυστικά της μικρασιατικής κουζίνας μεταφέρθηκαν από στόμα σε στόμα και διασώθηκαν μέσα από καταγραφές ερευνητών και μαγείρων. Η βιβλιοθήκη της γαστρονομίας έχει πλούσιο υλικό με μικρασιατικές συνταγές και ελληνικές που επηρεάστηκαν από αυτές.

2.2.6. Μουσεία Πολιτισμού

Σύμφωνα με το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM), το μουσείο είναι «ένας μη-κερδοσκοπικός, μόνιμος θεσμός/οργανισμός, στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοιχτός στο κοινό, ο οποίος αποκτά, συντηρεί, ερευνά, προβάλλει και εκθέτει την υλική και άυλη κληρονομιά της ανθρωπότητας και του περιβάλλοντός της, με στόχο την εκπαίδευση, μελέτη και ψυχαγωγία»⁶⁰.

Η διάσωση και διάδοση του μικρασιατικού πολιτισμού στην Ελλάδα συντελέστηκε και συντελείται με την ίδρυση μουσείων και περιοδικών εκθέσεων που φιλοξενούνται σε διάφορους μουσειακούς χώρους κατά καιρούς. Οι συλλογές των μουσείων περιλαμβάνουν εκθέματα που προσφέρθηκαν από τους πρόσφυγες, όπως προσωπικά κειμήλια, εκκλησιαστικά, έγγραφα, βιβλία, φωτογραφίες, εφημερίδες και κάθε είδους λαογραφικό ή αρχαιολογικό υλικό. Επίσης, περιλαμβάνονται οπτικοακουστικό υλικό, κείμενα με μαρτυρίες και ιστορικά στοιχεία.

Στην Αθήνα λειτουργούν σήμερα (2023) τρία μουσεία που κρατούν άβυσσ τη φλόγα του μικρασιατικού πολιτισμού και προβάλλουν όλη τη ζωή των προσφύγων. Στο Δήμο Νέας Ιωνίας στεγάζεται μουσείο στο Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού από το 2003, στην περιοχή της Νέας Φιλαδέλφειας λειτουργεί το Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού «Φιλιά Χαϊδεμένου», το οποίο άνοιξε τις πόρτες του το 2007, και στο Αιγάλεω βρίσκεται το Μουσείο Μικρασιατικού Πολιτισμού που λειτουργεί από το 2010.

Το μεν πρώτο ιδρύθηκε από το Δήμο Νέας Ιωνίας, το δεύτερο με πρωτοβουλία της αείμνηστης Φιλιάς Χαϊδεμένου, ενώ το τρίτο από το Σύλλογο Μικρασιατών Αιγάλεω «Νέες Κυδωνίες».^{61,62} Επίσης, στο Μέγαρο της Εστίας Νέας Σμύρνης λειτουργεί το Μουσείο Μικρασιατικής Εκστρατείας, όπου ο επισκέπτης, μεταξύ άλλων, μπορεί να θαυμάσει προσωπικά αντικείμενα του Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομου, του στρατηγού Αναστασίου Παπούλια και του Ελευθέριου

⁶⁰ Desvallées A., Mairesse F. Επιμ., *Βασικές έννοιες της Μουσειολογίας*, Αθήνα 2014, σ. 89-94

⁶¹ <https://kemipo-neaionia.gr/> (ημερομηνία προσπέλασης: 30.07.2023)

⁶² <https://ppied-museumfx.gr/> (ημερομηνία προσπέλασης: 30.07.2023)

Βενιζέλου. Εντός του τρέχοντος έτους (2023), θα λειτουργήσει το Μουσείο Προσφυγικού Ελληνισμού «Η Κιβωτός της Ρωμιουσίνης» στις εγκαταστάσεις του γηπέδου της ποδοσφαιρικής ομάδας της ΑΕΚ, μιας ομάδας που ιδρύθηκε από μια παρέα προσφύγων της Κωνσταντινούπολης.⁶³

Ο στόχος των μουσείων -και των μνημείων- είναι να δίνουν πληροφορίες και να κρατούν ζωντανές τις μνήμες από έναν πολιτισμό που μετοίκησε και εμπλούτισε τα ήθη και τα έθιμα των γηγενών Ελλήνων. Το αρχαιακό υλικό που διαθέτουν βοηθά τους επισκέπτες να γίνει σαφής ο ρόλος του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας στην ελληνική ιστορία.

2.2.7. Σωματεία και Σύλλογοι

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες βρέθηκαν στο περιθώριο από τους ντόπιους ομοεθνείς τους, χωρίς κανένα οικονομικό ή ηθικό στήριγμα. Η ανάγκη τους να μείνουν ενωμένοι και να έχουν επιτροπές εκπροσώπησης σε υπηρεσίες, τους οδήγησε στην ίδρυση εκατοντάδων σωματείων και συλλόγων σε όλη την ελληνική επικράτεια. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι ηλικιωμένοι, που είχαν ζωντανές μνήμες από την πατρίδα τους, αποκαλούνταν μεταξύ τους «πατριώτες» και τον όρο αυτό χρησιμοποιούσαν και για τα παιδιά και τα εγγόνια τους.⁶⁴

Τα σωματεία και οι σύλλογοι των Μικρασιατών δραστηριοποιούνταν στην ανεύρεση εργασίας των μελών τους, στην εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, στη διατήρηση της μακραίωνης παράδοσής τους και στην ψυχολογική στήριξη των συμπατριωτών τους. Οι μνήμες έμειναν ζωντανές μέσα από τις δράσεις των σωματείων/συλλόγων και συνετέλεσαν στην κοινωνικοποίηση των μελών τους, κυρίως των νέων. Εκτός από άνδρες, υπήρχαν και γυναίκες πρόσφυγες που ήταν ενεργές και δραστήριες, με δυναμικό χαρακτήρα, όπως η Φιλιά Χαϊδεμένου.

Εκτός από την ίδρυση νέων σωματείων/συλλόγων, συνέχισαν τη δράση τους και κάποια που προϋπήρχαν της Καταστροφής. Πολλά ανήκαν στην κατηγορία του αθλητισμού, όπως ο Πανιώνιος, ο Απόλλων και ο Πέλοπας Μελαντίας στη Σμύρνη, ο Ηρακλής στα Ταταύλα, ο Αιολικός στο Αϊβαλί και ο Προμηθέας στην Τραπεζούντα. Η παρουσία τους στον ελληνικό χώρο ώθησε τους νέους να ασχοληθούν με τον

⁶³ <https://www.aekfc.gr/stp/opap-arena-42938.htm?lang=el&path=-233246111> (ημερομηνία προσπέλασης: 30.07.2023)

⁶⁴ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 72

αθλητισμό, και ιδιαίτερα με το ποδόσφαιρο, εξελίσσοντάς το σε επαγγελματικό άθλημα την περίοδο του Μεσοπολέμου.^{65,66}

Η διστακτική συμμετοχή των γυναικών στον αθλητισμό, κατέρριψε τις απόψεις των γηγενών για τις Μικρασιάτισσες. Το 1926, μετά τη διεξαγωγή γυναικείων αθλητικών αγώνων, στο τεύχος που δημοσιεύθηκε στις 12 Δεκεμβρίου του περιοδικού *Αθλ. Κόσμος* αναφέρεται: «Η εμφάνισις νεανίδων εις την αθλητικήν κονίστραν προ ολίγων ακόμη ετών, εάν δεν θα ήτο σκάνδαλον κοινωνικόν, ασφαλώς θα προεκάλει τα σχόλια και θα συνεπήγετο άγριο ίσως μπροκάρισμα των θεατών του σταδίου»⁶⁷.

Εκτός των αθλητικών, ιδρύθηκαν σωματεία/σύλλογοι που ασχολούνταν με πολιτιστικά δρώμενα -θέατρο, μουσική, χορός- και έδρασαν καταλυτικά στη διατήρηση του μικρασιατικού πολιτισμού. Η προφορική παράδοση που μεταδιδόταν σε αυτές τις ομάδες προσφύγων, βοήθησε στην εξάσκηση της μνήμης, η οποία έγινε ο δεσμός για την ανασυγκρότηση της ζωής τους, χωρίς την οποία η πολιτισμική τους ταυτότητα θα χανόταν.⁶⁸

Η χρήση ονομάτων και συμβόλων των αλησμόνητων Πατρίδων από τα σωματεία και τους συλλόγους, καθώς και η μνεία νεκρών συμπατριωτών τους, συνέβαλαν να κρατηθεί άσβεστη η φλόγα και οι μνήμες από τη Μικρασία.⁶⁹ Ο προσφυγικός πόνος όπλισε με πείσμα τους άλλοτε κοσμοπολίτες Μικρασιάτες και έγινε η αρχή για τη διεκδίκηση της μελλοντικής ζωής που άξιζαν.⁷⁰

⁶⁵ Α. Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940*, Αθήνα 2021, σ. 21-29, 192-214

⁶⁶ Α. Μπαλτάς, «Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο», στα: *Πρακτικά του 9ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό»*, Ν. Ιωνία 2019, σ. 191-193

⁶⁷ Α. Μπαλτάς, «Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο», στα: *Πρακτικά του 9ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό»*, Ν. Ιωνία 2019, σ. 194

⁶⁸ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 59-60

⁶⁹ J. Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Ηράκλειο 2017, σ. 30-33

⁷⁰ Κωνσταντόπουλος Θ. - Τζεδόπουλος Γ. Επιμ., *Πέρα από την Καταστροφή*, Αθήνα 2007, σ. 148-174

Γ' Κεφάλαιο

Η στιχουργός Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου

3.1. Τα πρώιμα χρόνια στη Μικρά Ασία

Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου γεννήθηκε το 1893 στο Αϊδίσι της Μικράς Ασίας, περιοχή που βρίσκεται 70 χλμ. νοτιοανατολικά της Σμύρνης. Το πατρικό της ήταν Χατζηγεωργίου-Οικονόμου, ενώ στη συνέχεια πήρε το όνομα του πρώτου της συζύγου, Νικολαΐδου. Κάθε φορά όμως, ανάλογα με το σύντροφο/σύζυγο που είχε, άλλαζε και το επίθετό της. Έτσι, συστηνόταν ως κυρία Αλεξίου -τα χρόνια που είχε σχέση με τον ηθοποιό Νίκο Αλεξίου- και τέλος, έγινε γνωστή με το επίθετο Παπαγιαννοπούλου, από τον δεύτερο σύζυγό της, ο οποίος έμελλε να είναι και ο μεγάλος έρωτας της ζωής της.

3.1.1. Η οικογένεια της Ευτυχίας

Ήταν το μοναδικό παιδί της οικογένειας του Γεωργίου Οικονόμου (μετέπειτα Χατζηγεωργίου ή Χατζηγιωργής) και της Κόνα Μαριόγκας. Ο θρύλος αναφέρει ότι η φυσική μητέρα της Ευτυχίας δεν ήταν η Μαριόγκα, αλλά κάποια άλλη η οποία την άφησε στην πόρτα της οικογένειας Οικονόμου σε συνεννόηση με τη θετή μητέρα, η οποία μόλις την είδε αναφώνησε: «...Αχ, ένα μωρό είναι στην πόρτα μας, η ευτυχία μπήκε στο σπίτι μας...».⁷¹ Με αυτόν τον άκρως θεατρικό τρόπο, η μικρή Ευτυχία έκανε το «ντεμπούτο» της στη ζωή!

Ο πατέρας της δραστηριοποιούνταν στο χώρο του εμπορίου, κάνοντας εισαγωγές υφασμάτων και κλωστών. Ήταν ένας άνθρωπος ευγενικός και γενναιόδωρος με όσους είχαν ανάγκη και η φήμη του ξεπερνούσε την ευρύτερη περιοχή του Αϊδινίου. Παρά τις εντολές του Σουλτάνου που ήθελαν τις ελληνικές επιχειρήσεις να είναι υπό τον έλεγχο των Τούρκων, οι Έλληνες και οι Τούρκοι συνεργάζονταν. Η συνεργασία όμως αυτή κόστιζε στον Χατζηγιώργη, τα ανάλογα μπαξίσια. Η μητέρα της Ευτυχίας, ήταν μία δυναμική και έξυπνη γυναίκα, άξια νοικοκυρά, σύζυγος και μητέρα. Δίκαια, λοιπόν, κατείχε τον τίτλο Κόνα, που σήμαινε Κυρία στα τουρκικά.

Οι γονείς της Ευτυχίας της πρόσφεραν πολλές ανέσεις -ήταν μία από τις ευκατάστατες οικογένειες του Αϊδινίου-, αλλά κυρίως της χάρισαν στοργή και πολλή

⁷¹ Ρ. Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Αθήνα 2020, σ. 11

αγάπη στα παιδικά της χρόνια. Η Ευτυχία ήταν ένα πανέξυπνο παιδί με δυναμικό χαρακτήρα, πειραχτήρι με έντονη την αίσθηση του χιούμορ και με αστείρευτη αγάπη για μάθηση. Υπερείχε από τα άλλα παιδιά της ηλικίας της και αυτό καταδεικνύεται από το γεγονός ότι τελείωσε το σχολείο στα δεκαέξι της και πήρε το δίπλωμα δασκάλας στα δεκαοχτώ.⁷²

Η μοίρα, όμως, χτύπησε πολύ νωρίς την οικογένειά της και από τα σχολικά χρόνια η Ευτυχία έχασε τον πατέρα της. Η απώλεια αυτή, η πρώτη από εκείνες που ακολούθησαν στη μετέπειτα ζωή της, της χάραξε ανεξίτηλα την ψυχή στην τρυφερή παιδική ηλικία.

Ο πρόωρος θάνατος του πατέρα της, της κληροδότησε το έντονο πάθος να πουλάει αντικείμενα του σπιτιού -και όχι μόνο-, χωρίς όμως να έχει την ανάγκη των χρημάτων. Μπορούσε να πουλήσει τα πάντα, απλά για να έχει περισσότερα χρήματα και να τα ξοδεύει. Αυτό το πάθος της δεν την εγκατέλειψε ποτέ έως το θάνατό της.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πώληση του «στασιδιού» της μητέρας της στην εκκλησία, σε ηλικία δεκαέξι ετών, όπως η ίδια αναφέρει σε συνέντευξή της το 1970, στο περιοδικό *Γυναίκα*.⁷³

3.1.2. Ο πρώτος της γάμος

Εξωτερικά, η Ευτυχία ήταν αδύνατη, ψηλή, με πλούσια καστανά μαλλιά και σκούρα πράσινα εκφραστικά μάτια. Παρόλο που θεωρούνταν μία από τις περιζήτητες νύφες -αφού συνδύαζε ομορφιά και προίκα- η ίδια δεν είχε το γάμο στα άμεσα σχέδιά της, γι' αυτό απέρριπτε τις προτάσεις που δεχόταν χωρίς δεύτερη σκέψη.

Το 1911 όμως, σε ηλικία δεκαοκτώ ετών, η Ευτυχία αποδέχθηκε την πρόταση γάμου του κατά εικοσιπέντε χρόνια μεγαλύτερού της Κωστή Νικολαΐδη. Ο Νικολαΐδης καταγόταν από εύπορη αριστοκρατική οικογένεια και ασχολούνταν με το εμπόριο λαδιού, ζάχαρης, καπνών, καθώς και άλλων αγαθών.

Η μητέρα της Μαριόγκα, αν και εξέφρασε τις ανησυχίες της στον ίδιο για την αξιοσύνη της κόρης της να σταθεί σωστή σύζυγος δίπλα του, αυτό δεν προβλημάτισε καθόλου τον Κ. Νικολαΐδη. Η επιθυμία του να την παντρευτεί ήταν τόση, που αρνήθηκε να πάρει προίκα και πρότεινε να συγκατοικήσουν και οι τρεις για να προσαρμοστεί η Ευτυχία πιο εύκολα στο ρόλο της νοικοκυράς.

⁷² Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 13

⁷³ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 14

Ο γάμος έγινε έπειτα από τέσσερις μήνες συγκατοίκησης, και η Ευτυχία έγινε πλέον κυρία Νικολαΐδου. Στο διάστημα αυτό, ο Κωστής ταξίδευε σε διάφορα μέρη για επαγγελματικούς λόγους και όταν επέστρεφε, είχε πάντα πολλά δώρα για τη μέλλουσα γυναίκα του. Τα δώρα αυτά τροφοδοτούσαν το (κρυφό) πάθος της Ευτυχίας να πουλάει, αλλά, παράλληλα όμως, εξαγρίωναν τη μητέρα της.

Το ζευγάρι απέκτησε δύο κόρες, τη Μαίρη (1914) και την Καίτη (1919).⁷⁴ Η Ευτυχία, όμως, δεν υπήρξε ποτέ ερωτευμένη με το σύζυγό της, και κανείς δεν έμαθε το λόγο που τον παντρεύτηκε. Μήπως στο πρόσωπο του Κωστή έβλεπε τον πατέρα της που είχε φύγει νωρίς; Μήπως η οικονομική άνεση του Κωστή της εξασφάλιζε σιγουριά; Μήπως πίστευε ότι ως κυρία Νικολαΐδου, θα είχε μια ελεύθερη ζωή, χωρίς κανόνες και καθωσπρεπισμούς;

Με τον Κωστή στον πλευρό της, η Ευτυχία ταξίδεψε πολύ, συμμετείχε στα κοινωνικά του Αϊδινίου και έδινε το παρόν σε όλα τα καλλιτεχνικά δρώμενα της περιοχής. Παρακολουθούσε με μεγάλο ενδιαφέρον και ενθουσιασμό θεατρικές παραστάσεις από αθηναϊκούς θιάσους που περιόδευαν στη Σμύρνη.

Η αγάπη και συνάμα η περιέργεια της Ευτυχίας για τη ζωή την έκαναν μία γυναίκα δραστήρια, γεμάτη ζωντάνια και ενεργητικότητα, κάτι που θαύμαζε ο Κωστής. Δίπλα στο σύζυγό της ζούσε τη ζωή της πλέον ελεύθερα, όπως επιθυμούσε, και επιδιδόταν στο διάβασμα και την ποίηση.⁷⁵

3.2. Η σφαγή του Αϊδινίου

Στα χρόνια πριν τη μεγάλη σφαγή του Αϊδινίου το 1919, οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων γίνονταν όλο και πιο τεταμένες. Ο στόχος του Νεότουρκου Μουσταφά Κεμάλ Πασά (Ατατούρκ) ήταν η απομάκρυνση των μη τουρκικών πληθυσμών από τη χώρα και ο εκτουρκισμός της.

Το 1918, ο Κεμάλ στάλθηκε στην ανατολική Μικρά Ασία για την παύση των ταραχών, αλλά ο ίδιος εκμεταλλευόμενος τη θέση του, έδρασε επαναστατικά. Το 1919, η κυβέρνηση τον κάλεσε πίσω, αλλά αυτός αρνήθηκε και συνέχισε τη δράση του. Συγκάλεσε δύο συνέδρια (στο Ερζερούμ και στη Σεβάστεια) με απόλυτη επιτυχία και πλέον ήταν έτοιμος για τον αγώνα με το σύνθημα «Η Τουρκία στους

⁷⁴ <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2971990> (ημερομηνία προσπέλασης: 23.07.2023)

⁷⁵ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 18

Τούρκους»⁷⁶, έχοντας στο πλευρό του τους Τσέτες (τους άτακτους Τούρκους στρατιώτες).

Παράλληλα, οι Νεότουρκοι κατέστρεφαν ελληνικά καταστήματα και αρνούσαν -μέσω των συντεχνιών των αχθοφόρων- να εκφορτώσουν ελληνικά πλοία. Επιπροσθέτως, ανάρτησαν στους δρόμους της Σμύρνης προκήρυξη, στην οποία αναφερόταν ότι, όποιος συναλλάσσεται με Έλληνες εμπόρους, θα βρισκόταν αυτόματα κάτω από αυστηρό οικονομικό αποκλεισμό.⁷⁷

Ο σύζυγος της Ευτυχίας και τα αδέρφια του, καλοί γνώστες της τουρκικής πολιτικής, κατάφεραν και επιβίωσαν στο χώρο του εμπορίου δωροδοκώντας Τούρκους που κατείχαν θέσεις ισχύος. Η κατάσταση αυτή όμως, τους οδήγησε στην απόφαση να μετοικήσουν. Ο Κωστής, θέλοντας να μη διαταράξει την ηρεμία της Ευτυχίας -λίγο πριν είχε φέρει στον κόσμο τη δεύτερη κόρη τους-, δεν της γνωστοποίησε την απόφαση και τις σχετικές ενέργειές του.

Στα μέσα Ιουνίου του 1919, οι Τσέτες επιτέθηκαν στο Αϊδίι και αυτά που ακολούθησαν ήταν προάγγελος των τραγικών γεγονότων του 1922.⁷⁸ Η Ευτυχία έζησε τραγικά γεγονότα, τα οποία τη σημάδεψαν και την επηρέασαν, όπως ήταν αναμενόμενο, στη μετέπειτα ζωή της. Είδε βιασμούς γυναικών, σφαγές και πυρπολήσεις, άκουσε κραυγές ανθρώπων να παρακαλούν για τη ζωή τους και το βιος τους.

Μέσα στην ατυχία της, η Ευτυχία στάθηκε τυχερή αφού κατάφερε και σώθηκε μαζί με τη μητέρα της και τα δυο της παιδιά. Οι φήμες που κυκλοφορούσαν, ήθελαν τους Τούρκους να τους οδηγούν με τρένα στη Σμύρνη, και η Ευτυχία επιδίωξε και κατόρθωσε να επιβιβαστούν. Τα τρένα όμως τους μετέφεραν στην Αττάλεια και στη συνέχεια στα Σπάρτα, όπου κρατήθηκαν αιχμάλωτες. Ο αγώνας της για επιβίωση ήταν μια μεγάλη δοκιμασία για την Ευτυχία και διαμόρφωσε τον πληθωρικό χαρακτήρα της. Η δυναμική και πονεμένη Ευτυχία επαναλάμβανε σε όλη της τη ζωή τη φράση «...Εγώ πέρασα αιχμαλωσία, εδώ θα κολώσω;»⁷⁹. Η Μαριόγκα και η κόρη της δεν μίλησαν ποτέ σε τρίτους για τα δύσκολα χρόνια της αιχμαλωσίας.

⁷⁶ http://www.ime.gr/chronos/13/gr/foreign_policy/language/03.html (ημερομηνία προσπέλασης: 23.07.2023)

⁷⁷ Φ. Κλεάνθης, *Η ελληνική Σμύρνη*, Αθήνα 1996, σ. 171-173

⁷⁸ Δ. Σωτηρίου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 1975, σ. 42-44, στο εξής βλ. Δ. Σωτηρίου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*

⁷⁹ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 21

3.3. Ο ξεριζωμός και η άφιξη στην Ελλάδα

Στο μεγάλο διωγμό του '22, οι δυο γυναίκες με τα δυο κορίτσια βρέθηκαν στο λιμάνι του Τσεσμέ με προορισμό το άγνωστο. Η ταλαιπωρία, η πείνα, η εξαθλίωση και ο πόνος του ξεριζωμού ήταν βαθιά αποτυπωμένα στα πρόσωπά τους.

Κατά την παραμονή τους στο λιμάνι, ένας παλιός συνεργάτης του συζύγου της την αναγνώρισε και τους έδωσε ρούχα για τα παιδιά και μια μαξιλάρα, λέγοντας στη Μαριόγκα να την κρατάει καλά, αφού -όπως αποδείχθηκε- μέσα της είχε κρύψει δέκα χρυσά φλουριά και μερικά τούρκικα χαρτονομίσματα. Επιβιβάστηκαν σαν σαρδέλες σε ένα καράβι και ξεκίνησαν το ταξίδι, αποχαιρετώντας τον γενέθλιο τόπο τους, έναν τόπο που δεν θα ξανάβλεπαν ποτέ, αλλά έχοντας κρατήσει για πάντα στις καρδιές τους την αγάπη, τις ευχάριστες αναμνήσεις και τα όσα έζησαν εκεί.

Έπειτα από δυο μέρες έφθασαν στο νησί της Πάρου, όπου αποβιβάστηκαν στο λιμάνι και αντίκρισαν την ίδια κατάσταση που επικρατούσε στο Τσεσμέ. Μέσα στο πλήθος, η Ευτυχία αναγνώρισε μία παλιά γειτόνισσα από το Αϊδίني που είχε μετακομίσει στο νησί, η οποία τους οδήγησε σπίτι της για να τους περιποιηθεί.⁸⁰

Παρά την ταλαιπωρία και τις κακουχίες που είχαν περάσει, η Ευτυχία διατήρησε τον αγνό χαρακτήρα της, ήταν ευτυχισμένη και έκανε όνειρα. Τα χρήματα που είχαν ανακαλύψει στη μαξιλάρα, της έδιναν την ελπίδα για μία νέα αρχή και ένα καλύτερο αύριο, μακριά από τον Κωστή -με τον οποίο δεν είχε επικοινωνία από το διωγμό του Αϊδινίου.

Αντίθετα, ο Κωστής στην Αθήνα ευχόταν να βρεθεί με τη γυναίκα και τις κόρες του. Καθημερινά πήγαινε στο λιμάνι του Πειραιά και ήλπιζε να τις δει στα καράβια που έφθαναν. Η μέρα αυτή έφτασε, και όλη η οικογένεια έσμιξε ξανά, αλλά η Ευτυχία δεν ήταν η ίδια στα μάτια του Κωστή, όπως, το ίδιο κι αυτός στα δικά της. Τη θέση του γλυκού κοριτσιού είχε πάρει μια ωραία αλλά ταλαιπωρημένη γυναίκα, ενώ ο Κωστής ήταν πλέον ένας ηλικιωμένος «ξένος» για την Ευτυχία.

3.4. Η νέα ζωή της Ευτυχίας

Η κατοικία τους πλέον ήταν στο Παλαιό Φάληρο, εκεί όπου ζούσαν και οι συγγενείς του Κωστή. Ένα χρόνο μετά τον ερχομό τους στην Ελλάδα, η Ευτυχία ένιωθε καταπιεσμένη και ασφυκτιούσε με τις αρχές και τις αξίες της οικογένειας του συζύγου της και κυρίως, δεν αγαπούσε πλέον τον άντρα της. Είχε γραφτεί για να

⁸⁰ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 24

συνεχίσει τις σπουδές της στον κλάδο της φιλολογίας και παράλληλα είχε διοριστεί στον Άγιο Νικόλαο, στην Κρήτη, ως δασκάλα. Η συμμετοχή της, όμως, σε ένα θίασο εκεί, την οδήγησε στην προσωπική της επανάσταση. Τα παράτησε όλα για το θέατρο.⁸¹ Η Ευτυχία διέθετε ανήσυχο πνεύμα, σε αντίθεση με τις γυναίκες της εποχής, και την κρυφή επιθυμία να γίνει ηθοποιός.

Η μεγάλη αγάπη για το θέατρο και η έντονη επιθυμία της να αφιερωθεί σε αυτό, ξεπέρασε τα εμπόδια που ονομάζονταν Κωστής Νικολαΐδης και Κόνα Μαριόγκα. Η Ευτυχία όταν έβαζε ένα στόχο, έκανε τα πάντα για να τον πετύχει. Και έτσι έκανε και τώρα, απλά με κάποιους όρους από την πλευρά του Κωστή. Οι όροι ήταν να πάρει μόνο τη μία κόρη μαζί της, να μην της δώσει διαζύγιο και να μην τη βοηθήσει, τίποτα από τα οποία όμως δεν ήθελε κατά βάθος ο ίδιος. Συλλογιζόμενη την ανιαρή ζωή που θα ακολουθούσε δίπλα στον Κωστή, η αποδοχή των όρων ήταν η σωτηρία της.

Η δυναμική Ευτυχία αποφάσισε πως θα έκανε τα πάντα για να ορθοποδήσει οικονομικά και να πάρει και το δεύτερο παιδί κοντά της. Έτσι, μαζί με την μητέρα της και τη μικρή της κόρη, την Καίτη, έφυγαν από το σπίτι αφήνοντας πίσω τους τη Μαίρη και τον πατέρα των παιδιών της.

Ο χωρισμός της Ευτυχίας και του Κωστή στοίχισε συναισθηματικά πολύ στη Μαριόγκα. Η απομάκρυνσή της από τους συγγενείς και τους γνωστούς της, ήταν σαν ένας δεύτερος ξεριζωμός, που ήρθε και συμπλήρωσε τα σημάδια μέσα της από το μεγάλο διωγμό. Επειδή, όμως, ήξερε την κόρη της, δεν μπορούσε να την αφήσει μόνη στη νέα ζωή που είχε επιλέξει.

Η Ευτυχία γνώριζε πώς η νέα της ζωή δεν θα ήταν στρωμένη με ροδοπέταλα. Οι ευθύνες που αναλάμβανε ήταν πολλές, αλλά έχοντας δίπλα της την Κόνα Μαριόγκα έπαιρνε δύναμη για κάθε τι που θα αντιμετώπιζε.

3.4.1. Οι καθημερινές ασχολίες της

Η Ευτυχία ήταν πλέον ελεύθερη από τα «πρέπει» και τις συντηρητικές αντιλήψεις των Νικολαΐδιδων σε μία μοντέρνα πόλη με έντονους ρυθμούς. Το όνειρό της άρχισε σιγά-σιγά να πραγματοποιείται.

Καθημερινά πήγαινε σε θέατρα και μέρη όπου συχνάζαν άνθρωποι του θεάτρου για να μπορέσει να γνωρίσει τους κατάλληλους ανθρώπους και να δουλέψει

⁸¹ <https://www.youtube.com/watch?v=4Vg2O57bmdU> (ημερομηνία προσπέλασης: 24.07.2023)

ως ηθοποιός. Γνώρισε πολύ κόσμο, από πορτιέρηδες έως θιασάρχες. Το πείσμα της να εκπληρώσει το όνειρό της δεν την άφηνε λεπτό να εφησυχάζει.

Στις καθημερινές ασχολίες της είχαν προστεθεί πλέον και οι επισκέψεις της σε βιβλιοπωλεία, όπου διάβαζε και συζητούσε με τους θαμώνες. Τις νύχτες της, τις περνούσε γράφοντας στιχάκια και ποιήματα. Η ενασχόλησή της αυτή, τη βοηθούσε να εκφράζει όσα την έπνιγαν, την πονούσαν και τη βασάνιζαν μέσα της. Ο νυχτερινός ύπνος της περιοριζόταν σε τρεις με τέσσερις ώρες -κληροδότημα της αιχμαλωσίας της στη Σπάρτα-.⁸²

3.4.2. Ο Αλεξίου, η Κοτοπούλη και το θέατρο

Σε ηλικία 30 ετών, η Ευτυχία ήταν μία σαγηνευτική κοπέλα με ωραίο σώμα και εκφραστικά μάτια, καλλιεργημένη και μορφωμένη. Όλα αυτά, γοήτευσαν τον ηθοποιό και σκηνοθέτη, Νίκο Αλεξίου, με τον οποίο έγιναν ζευγάρι. Για άλλη μια φορά, όμως, η Ευτυχία δεν ερωτεύθηκε το σύντροφό της. Ίσως την μάγεψε η ευγλωττία του, ίσως οι γνώσεις του για το θέατρο, ίσως ήταν η χρονική στιγμή να βρει εραστή.

Μαζί με τον Νίκο, η Ευτυχία απελευθερώθηκε. Εκφραζόταν ελεύθερα, ζούσε ελεύθερα. Χάρη σε αυτόν βγήκε στη σκηνή του θεάτρου, πραγματοποιώντας επιτέλους το όνειρό της. Ο Αλεξίου ήταν ο μέντορά της και τη βοήθησε σημαντικά στα πρώτα της βήματα στο θέατρο. Ο ίδιος διέκρινε σε αυτήν το ταλέντο της και τη μόρφωσή της, εντυπωσιάστηκε από την προσωπικότητά της και φυσικά την ερωτεύθηκε.

Στα τέλη του 1924, σε ηλικία 31 ετών, έκανε το ντεμπούτο της σαν πρωταγωνίστρια σε περιοδεία στην επαρχία. Μαζί με τον θίασο του Αλεξίου περιόδευαν στην Ελλάδα, δίνοντας παραστάσεις πότε σε πόλεις και πότε σε χωριά, είτε σε θέατρα είτε σε καφενεία, για να εισπράξουν άλλοτε χρήματα και άλλοτε τρόφιμα, όπως λάδι, τυρί, κότες και άλλα αναγκαία βιοτικά αγαθά. Οι συνθήκες δεν ήταν πάντα οι καλύτερες και οι παραστάσεις δεν είχαν πάντα την αναμενόμενη αποδοχή, λόγω των προκαταλήψεων της εποχής.

Η Ευτυχία φέρεται -δεν υπάρχουν επιβεβαιωμένες πληροφορίες- να συστηνόταν ως κυρία Αλεξίου, παρόλο που ήταν παντρεμένη, ακόμα, με τον Νικολαΐδη. Η σχέση της με τον Αλεξίου δεν είχε μόνο όμορφες στιγμές, αλλά και

⁸² Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 29-30

δύσκολες, με εντάσεις, ζήλιες, διαφωνίες, συγκρούσεις και ξυλοδαρμούς. Η Ευτυχία δεν άντεξε πάνω από δύο χρόνια μαζί του. Το όνειρό της είχε γίνει πραγματικότητα και ήταν πλέον ηθοποιός, και αυτό που επιθυμούσε ήταν στο εξής να παίζει στα αθηναϊκά θέατρα και να είναι κοντά στο παιδί της και στη μητέρα της.

Με την επιστροφή της στην Αθήνα, η Ευτυχία σύχναζε και πάλι στα στέκια των ηθοποιών προσδοκώντας να γνωρίσει προσωπικότητες που θα την βοηθούσαν να συμμετέχει σε παραστάσεις και να ανελιχθεί επαγγελματικά. Στο καφενείο των ηθοποιών γνώρισε την Μαρίκα Κοτοπούλη, η οποία προσλάμβανε στο θιάσό της νέους ταλαντούχους ηθοποιούς. Η Ευτυχία, έχοντας αυτά τα προσόντα, έγινε μέλος του θιάσου της και μετέπειτα το γούρι της προληπτικής Κοτοπούλη. Η τελευταία, στο πρόσωπο της Ευτυχίας, έβλεπε ένα μορφωμένο άνθρωπο με όρεξη για ζωή, θάρρος και απίστευτο χιούμορ. Στο θιάσο, εκτός των άλλων, γνώρισε τη Γεωργία Βασιλειάδου και τη Δέσποινα Παναγιωτίδου, με τις οποίες κράτησε φιλία έως το τέλος της ζωής της.

Έπειτα από ένα χρόνο από την γνωριμία της με την Μαρίκα, η Ευτυχία θεωρείτο κορυφαία ηθοποιός στην τραγωδία. Η εξέλιξή της ήταν εντυπωσιακή πλάι στη μεγάλη ηθοποιό και θιασάρχισσα. Ο σεβασμός και η αγάπη ήταν αμοιβαία στη μεταξύ τους σχέση. Έπαιζαν μαζί σε μεγάλα θέατρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Δίπλα της ολοκληρώθηκε σαν ηθοποιός και έγινε γνωστή στο ευρύ κοινό. Στο άκουσμα του θανάτου της το 1954⁸³, η Ευτυχία είπε: «*Έφυγε μια μεγάλη γυναίκα και μια μεγάλη ΚΑΡΔΙΑ...*».⁸⁴

3.4.3. Οι κόρες της

Την περίοδο που ήταν στο θιάσο της Κοτοπούλη, συναντούσε κρυφά την κόρη της Μαίρη, παρά τον όρο του Νικολαΐδη. Σε αυτές τις συναντήσεις, η Ευτυχία έπαιρνε πάντα μαζί της και την Καίτη, οπότε τα δύο κορίτσια, παρά το χωρισμό τους, ήταν μεταξύ τους δεμένα και αγαπημένα.

Η Μαίρη ήταν λυγερόκορμη και μελαχρινή με χαρακτήρα ίδιο με της μητέρα της, ατίθασο και ζωηρό. Αντίθετα, η Καίτη ήταν σοβαρή, επιμελής, πειθαρχημένη. Το μόνο χαρακτηριστικό που είχε από τη μητέρα της ήταν η δίψα της για μόρφωση.

Στο μεγάλο της πόθο να πάρει δίπλα της και τη Μαίρη, επικρατούσε η λογική της επιβίωσης. Οι εποχές ήταν δύσκολες και δεν υπήρχε η οικονομική

⁸³ <https://www.sansimera.gr/biographies/1614> (ημερομηνία προσπέλασης: 25.07.2023)

⁸⁴ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 42

δυνατότητα να μπορεί να συντηρήσει τέσσερα άτομα στο σπίτι, οπότε έκανε υπομονή μέχρι να ορθοποδήσει οικονομικά. Τα χρήματα που έπαιρνε από τη δουλειά της στο θέατρο δεν της πρόσφεραν ένα σταθερό εισόδημα. Η Κόνα Μαριόγκα ήταν το μεγάλο της στήριγμα σε όλα αυτά τα χρόνια και σε αυτά που ακολούθησαν.

Ο Κωστής Νικολαΐδης δεν επενέβη ποτέ, ούτε στην ανατροφή της Καίτης ούτε και στη ζωή της Ευτυχίας. Ο όρος του να μην λύσει το γάμο τους, παρέμενε σταθερός. Την Ευτυχία δεν την απασχολούσε αυτό πρακτικά, αλλά ψυχικά, αφού αναζητούσε το πολυτιμότερο αγαθό του ανθρώπου, την ψυχική ελευθερία.

3.4.4. Ο Γιώργος Παπαγιαννόπουλος

Στο μυαλό της Ευτυχίας δεν υπήρχε η επιθυμία να γνωρίσει κάποιον άντρα και να μεγαλώσει την οικογένειά της. Αυτά που επιθυμούσε, τα είχε. Είχε τους δικούς της ανθρώπους, τη μητέρα και τα παιδιά της, καθώς και τις μεγάλες της αγάπες, το θέατρο και το γράψιμο τις νύχτες.

Το 1928 όμως, η μοίρα είχε άλλα σχέδια για αυτήν. Σε κάποιο βιβλιοπωλείο που σύχναζε, αντίκρισε τον Γιώργο Παπαγιαννόπουλο που έμελλε να είναι ο ένας και μοναδικός μεγάλος της έρωτας. Η γνωριμία τους άλλαξε όλα όσα πίστευε για τους άντρες έως τότε. Γνώρισε τον απόλυτο έρωτα με τον Γιώργο και ήταν πλέον ευτυχισμένη με όλη τη σημασία της λέξεως. Η αγάπη αυτή ήταν αμοιβαία και απόλυτη.

Ο Γιώργος Παπαγιαννόπουλος ήταν μικρότερός της κατά πέντε χρόνια, γεγονός όμως που δεν εμπόδισε την ανάπτυξη ενός ισχυρού δεσμού μεταξύ τους. Ήταν ένας όμορφος, ψηλός, μελαχρινός και μορφωμένος νέος. Αγαπούσε το διάβασμα και αφιέρωνε ώρες σε αυτό. Η καταγωγή του ήταν από τον Ασλάναγα (σημερινή ονομασία Άρις) Μεσσηνίας, όπου έζησε έως τα είκοσι. Οι γονείς του έφυγαν για την Αμερική, όταν αυτός ήταν πολύ μικρός, αφήνοντάς τον πίσω με την ψευδαίσθηση ότι θα τον έπαιρναν μία μέρα. Αυτό δεν έγινε ποτέ, και ο Γιώργος μεγάλωσε στο χωριό με τους συγγενείς. Ήταν ένα μοναχικό, ήσυχο παιδί, που του άρεσε πολύ το διάβασμα και ήθελε να σπουδάσει. Όταν ο Παπαγιαννόπουλος πήγε στην Αθήνα, τα σχέδια για σπουδές ανατράπηκαν από τα γεγονότα της εποχής, και ο Γιώργος έγινε αστυφύλακας.

Η αγάπη του για το διάβασμα, όμως, δεν έσβησε, αλλά αντίθετα έγινε πάθος, αφού στην Αθήνα είχε τη δυνατότητα να βρίσκεται σε βιβλιοπωλεία και να διαβάζει

λογοτεχνία και ποίηση. Το πάθος του αυτό ήταν και η αφορμή για να γνωρίσει την Ευτυχία, με την οποία επικοινωνούσαν και πνευματικά. Ο Γιώργος ήταν το μοναδικό άτομο στο οποίο αποκάλυψε τα πάντα, τις σκέψεις της, τα όνειρά της, τις φοβίες της, τις άγνωστες πτυχές της. Ο ένας συμπλήρωνε τον άλλον. Η Ευτυχία σεβόταν αλλά δεν φοβόταν τον αγαπημένο της, εξάλλου κανέναν δεν φοβόταν.

Όλα όσα ένιωθε, όλα όσα έζησε η Ευτυχία, τα έγραφε σε στίχους. Η καταγραφή των στίχων δεν γινόταν σε κάποιο τετράδιο, αλλά σε πακέτα τσιγάρων, σε χαρτοπετσέτες, σε αποκόμματα εφημερίδων. Η τάξη δεν ήταν χαρακτηριστικό της, καθώς ήταν ένας άνθρωπος αυθόρμητος, πηγαίος και παρορμητικός.

Ο Νικολαΐδης έμενε ακόμα στην απόφασή του να μην της δώσει το διαζύγιο. Ο Γιώργος, θέλοντας να προχωρήσει τη ζωή του με την Ευτυχία, επέμενε για τη λύση του γάμου της. Η Ευτυχία του υποσχέθηκε ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα, θα έπαιρνε τη Μαίρη κοντά της και έπειτα το διαζύγιο. Η υπόσχεση αυτή βρήκε σύμφωνο τον υπομονετικό Γιώργο, ο οποίος λαχταρούσε να γίνει και επίσημα οικογένεια με την Ευτυχία και τα παιδιά της.

Η Μαριόγκα είχε ενθουσιαστεί με το μέλλοντα γαμπρό της, τόσο από τον χαρακτήρα του, όσο και από το όνομά του. Το όνομα Γιώργος ήταν το όνομα των αγαπημένων της αντρών στην οικογένεια. Η αγάπη και ο θαυμασμός της ήταν τόσο μεγάλος, που είπε στην Ευτυχία: *«Κόρη μου, αν αφήσεις να χαθεί αυτό το παλικάρι, αυτός ο άντρας μέσα από τα χέρια σου, θα σε καταραστώ, κι ας πεθάνω την άλλη στιγμή»*.⁸⁵

Όλα ήταν ρόδινα και το μέλλον τους διαγραφόταν ευοίωνο με ευτυχία και αγάπη. Μετά το γάμο τους, η Ευτυχία θα συνέχιζε το θέατρο και μαζί με το μισθό του Γιώργου θα ζούσαν αξιοπρεπώς. Η μητέρα της θα συνέχιζε να είναι η νοικοκυρά του σπιτιού και αυτή που θα φρόντιζε για το μεγάλωμα των παιδιών.

Γύρω στο 1930, η ευρηματική και ανυπόμονη Ευτυχία, αποφάσισε μία μέρα να πάρει τη Μαίρη χωρίς την έγκριση του πατέρα της και εν αγνοία του Γιώργου και της Μαριόγκας. Προφασιζόμενη ότι η γιαγιά ήταν άρρωστη και ήθελε να δει την εγγονή της, η Μαίρη έφυγε από το σπίτι της θείας με την Καίτη με σκοπό να πάνε στο πατρικό τους. Όταν συνάντησαν τη μητέρα τους, η Ευτυχία τους εξήγησε ότι η γιαγιά ήταν υγιής, αλλά ήθελε να τους πει κάτι σημαντικό που θα άλλαζε τις ζωές τους. Έτσι, άρχισε να τους μιλάει για τον Γιώργο, τον Γιώργο της, και για τη μελλοντική

⁸⁵ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 45

τους ζωή μαζί με αυτόν. Τα κορίτσια ενθουσιάστηκαν και η Μαίρη χωρίς να το πολυσκεφτεί, δέχθηκε να τις ακολουθήσει στο πατρικό τους.

Ο Γιώργος αποδοκίμασε την πράξη της Ευτυχίας και της ζήτησε να μιλήσει στον Κωστή, που είχε να τον δει περίπου τρία χρόνια. Ο Κωστής δέχθηκε να της δώσει το διαζύγιο, αλλά ζήτησε και πήρε -με την σύμφωνη γνώμη της Μαριόγκας- την Καίτη για να της προσφέρει την ευκαιρία να σπουδάσει, αφού το παιδί είχε έφεση στα γράμματα και τη μάθηση.

Παρά τις διαφωνίες που είχαν, ο Κωστής αγαπούσε την Ευτυχία και την υπερασπιζόταν στα αδέρφια του, τα οποία την αντιπαθούσαν, επειδή «χάλασε» την ηρεμία της οικογένειάς τους. Το 1932, ο Κωστής «έφυγε» από διάτρηση στομάχου, μόνος αλλά αξιοπρεπής.⁸⁶

Την ίδια χρονιά, η Ευτυχία παντρεύτηκε τον λατρεμένο της Γιώργο και πήρε το επίθετό του. Ήταν πλέον η κυρία Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, η γνωστή ηθοποιός και η άγνωστη ακόμα στιχουργός. Μετακόμισαν σε μεγαλύτερο σπίτι στο Μεταξουργείο και ζούσαν πλέον σχεδόν όλοι μαζί, η Ευτυχία, ο Γιώργος, η Μαριόγκα, η Μαίρη και οσονούπω και η Καίτη. Η μικρή κόρη συνέχιζε να μένει με τον θείο της για να ολοκληρώσει τις σπουδές της.

Σε αντίθεση με την Ευτυχία, ο Γιώργος ήταν άνθρωπος του σπιτιού, συνετός και μετρημένος στα οικονομικά, τακτικός και προσεκτικός. Την εκτιμούσε, τη θαύμαζε και ποτέ δεν στάθηκε εμπόδιο στην καριέρα της στο θέατρο και το τραγούδι. Η λατρεία του για αυτήν, τον έκανε να παραβλέπει κάποια ελαττώματά της. Δεν έλειπαν βέβαια και οι καβγάδες, πάντα από την πλευρά του Γιώργου, γιατί αυτή απλά τον άκουγε ήρεμη γνωρίζοντας ότι αυτός έχει δίκιο.

3.4.5. Ο δεύτερος γάμος της

Το ζευγάρι ήταν ερωτευμένο και ευτυχισμένο. Η Ευτυχία ένιωθε σαν το κοριτσάκι που ζούσε στο Αϊδίни δύο δεκαετίες πριν. Τα πρωινά ο Γιώργος πήγαινε στη δουλειά του και η Ευτυχία στα καφενεία των ηθοποιών. Ποτέ δεν προσπάθησε να την απομακρύνει από το αγαπημένο της θέατρο. Όταν αποχώρησε από τον θίασο της Κοτοπούλη, πήγε στο μουσικό θέατρο με το οποίο περιόδευσε ανά την Ελλάδα. Ο Γιώργος δεν παρακολουθούσε όλες τις παραστάσεις της -δεν ήταν θεατρόφιλος- και η

⁸⁶ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 49-50

Ευτυχία χαιρόταν κατά κάποιον τρόπο, διότι κατά βάθος τον ζήλευε και δεν ήθελε να είναι ανάμεσα σε θηλυκές παρουσίες.

Παράλληλα, η Ευτυχία συνέχιζε το γράψιμο εκφράζοντας μέσα από αυτό τα συναισθήματα και τα βιώματά της. Ζούσε με πάθος καθετί στη ζωή της και έχοντας την ικανότητα και το ταλέντο να τα αποδίδει σε στίχους, έψαχνε συνέχεια χαρτάκια για να τα γράψει.

Στα χρόνια αυτά, η Μαίρη είχε κάνει το ντεμπούτο της στο μουσικό θέατρο. Το παρουσιαστικό της τη βοήθησε πολύ, αλλά ο χαρακτήρας της ήταν αυτός που την έκανε αρεστή στον κόσμο. Ήταν κορίτσι με χιούμορ, καλόκαρδη και ταυτόχρονα απείθαρχη, ίδια η μητέρα της.

Το 1938, η μικρή κόρη της οικογένειας πήγε να ζήσει μαζί τους, ολοκληρώνοντας, έτσι, την ευτυχία της Ευτυχίας. Ένας λόγος που ο Γιώργος και η Μαριόγκα χάρηκαν με τον ερχομό της Καίτης, ήταν γιατί πίστευαν -και πράγματι έγινε- ότι θα έφερνε σταθερότητα μέσα στο σπίτι. Το συνετό, μετρημένο, υπεύθυνο κορίτσι, παρόλο που ήταν η μικρότερη, κατάφερνε να κρατάει τις ισορροπίες στην οικογένεια και να συμβουλεύει την αδελφή και τη μητέρα της, τις οποίες δεν τις διακατείχε η υπευθυνότητα και η συνέπεια.

Με τον ερχομό της Καίτης, μετακόμισαν σε νέο μεγαλύτερο σπίτι στην ίδια περιοχή. Ήταν μία μεγάλη μονοκατοικία με αυλή, που είχε τέσσερα υπνοδωμάτια, κουζίνα και μία μεγάλη σαλονοτραπεζαρία, που ήταν πάντα γεμάτη με φίλους, γείτονες και ανθρώπους του θεάτρου. Το πέρασμα του χρόνου, όμως, σε συνδυασμό με τις κακουχίες που είχε περάσει, είχαν αφήσει τα σημάδια τους στην Κόνα Μαριόγκα, αλλά αυτή συνέχιζε να είναι το στήριγμα όλων και η νοικοκυρά του σπιτιού.

3.5. Τα χρόνια του πολέμου του '40

Στα τέλη του '30, όλοι είχαν βρει τους ρυθμούς τους και η ζωή κυλούσε χωρίς φόβο για τα χρόνια που έρχονταν. Το 1939, η Μαίρη παρουσίασε στους δικούς της τον ηθοποιό Φραγκίσκο Μανέλη, με τον οποίο διατηρούσε δεσμό. Η Ευτυχία ήταν αντίθετη σε αυτή τη σχέση, διότι είχε συνεργαστεί μαζί του και γνώριζε ότι ήταν φτωχός και ασταθής χαρακτήρας στα προσωπικά του. Παρά τις αντιρρήσεις, η Μαίρη και ο Μανέλης έφυγαν κρυφά για τη Θεσσαλονίκη θέλοντας να ζήσουν ελεύθεροι τον έρωτά τους, αλλά η κήρυξη του πολέμου σταμάτησε τα σχέδια τους και η Μαίρη

επέστρεψε στην Αθήνα, ανακουφίζοντας τη μητέρα της που πλέον είχε κοντά την κόρη της.

Ο πόλεμος του 1940 άλλαξε τη ζωή των Ελλήνων και φυσικά της οικογένειας Παπαγιαννοπούλου. Οι επιπτώσεις του πολέμου ήταν πολλές. Πείνα, κλοπές, αρρώστιες, περιορισμοί, στερήσεις και ο αγώνας για επιβίωση σκληρός.⁸⁷

Ο φόβος ήρθε και φώλιασε στην ψυχή της Ευτυχίας, όχι για τον αγώνα της επιβίωσης, αλλά για τους βομβαρδισμούς των αεροπλάνων. Ο ήχος των αεροπλάνων λύγιζε τη δυναμική Ευτυχία. Η περιοχή όπου έμεναν θεωρούνταν επικίνδυνη, διότι εκεί υπήρχαν πολλοί Γερμανοί των οποίων την εξόντωση επεδίωκε η Αντίσταση. Καθημερινά διαδίδονταν φήμες για πιθανούς βομβαρδισμούς και ανατινάξεις, που έφθαναν στα αυτιά της ήδη φοβισμένης Ευτυχίας.

Στα χρόνια της Κατοχής, το 1942, τρία χαρμόσινα γεγονότα άλλαξαν το βαρύ κλίμα στο σπίτι. Η Μαίρη παντρεύτηκε τον Μανέλη και λίγους μήνες αργότερα η Καίτη τον Γιώργο Πολυζωγόπουλο. Ο σύζυγος της Καίτης δεν ενόχλησε ποτέ την οικογένεια και ήταν αγαπητός από την πρώτη στιγμή σε όλους. Πάντα οι άντρες με το όνομα Γιώργος ήταν τα αγαπημένα πρόσωπα σε αυτή την οικογένεια. Η Μαριόγκα τον λάτρευε και με τον Γιώργο Παπαγιαννόπουλο έγιναν πολύ καλοί φίλοι. Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, η Μαίρη έφερε στον κόσμο την κόρη της Ρέα.

Η Καίτη με τον Γιώργο μετακόμισαν σε μία μονοκατοικία δύο τετράγωνα δίπλα, αφήνοντας στο πατρικό σπίτι τα δύο ζευγάρια, το μωρό και την Κόνα Μαριόγκα, η οποία είχε αρχίσει να χάνει το φως της.

Με τον ερχομό της μικρής Ρέας στο σπίτι, ήρθε και η χαρά στα πρόσωπα όλων. Ο παππούς Γιώργος, όπως και με τα κορίτσια της Ευτυχίας, ήταν εκδηλωτικός και ένιωθε από την πρώτη στιγμή το μωρό σαν να ήταν βιολογικό του εγγονάκι. Αντίθετα, η γιαγιά Ευτυχία, όμως, ήταν όπως πάντα φειδωλή στις εκδηλώσεις των συναισθημάτων της. Όλα τα «έλεγε» μέσα από τους στίχους που έγραφε. Γιαγιά και εγγονή ήταν αχώριστες από την αρχή έως το τέλος. Η Ρέα την ακολουθούσε παντού, σε συναντήσεις με συνθέτες, τραγουδιστές, σε δισκογραφικές εταιρίες. Σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, που η μικρή μπήκε ενεργά στο χώρο του θεάτρου ως χορεύτρια, οι ρόλοι αντιστράφηκαν, και η Ευτυχία έγινε ο άγρυπνος φρουρός της εγγονής της.

Την ίδια χρονιά, το 1942, η Ευτυχία βγήκε στη σύνταξη για λόγους υγείας, αλλά δεν εγκατέλειψε το θέατρο. Συνέχισε να παίζει σε βαριετέ και να κάνει

⁸⁷ Μ. Καβάλα, *Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2004, τ. 8, σ. 49-55

περιοδείες, σε μία από τις οποίες έπαιζε με την κόρη της και τον Μανέλη.⁸⁸ Ένας από τους λόγους που δεν εγκατέλειψε το θέατρο, ήταν επειδή ήθελε να είναι δίπλα στη Μαίρη για να την προφυλάσσει από τον Μανέλη.

Παρόλο που οι περισσότεροι πίστευαν ότι η Κατοχή θα σηματοδοτούσε το τέλος του θεάτρου, αυτό είχε άνθιση εκείνα τα χρόνια. Οι θεατρικές παραστάσεις ήταν μία διέξοδος διασκέδασης τις μαύρες εκείνες ημέρες. Οι θεατρικοί παραγωγοί απόκτησαν πολλά χρήματα, αλλά όχι οι ηθοποιοί που καθυστερούσαν να τους καταβάλλουν τους μισθούς τους και ο πληθωρισμός αυξανόταν δραματικά.⁸⁹ Μέσα από τους ρόλους τους, μετέφεραν στο κοινό μηνύματα για την Αντίσταση διατηρώντας τον αγωνιστικό παλμό, πάντα με προσοχή γιατί υπήρχε και η λογοκρισία.

3.6. Τα σκληρά χτυπήματα της μοίρας

Η μοίρα είχε δείξει το σκληρό πρόσωπό της στην Ευτυχία, από τα παιδικά της χρόνια στο Αϊδίσι. Με τον θάνατο έγιναν συνοδοιπόροι στη ζωή. Πρώτα ο πατέρας της, έπειτα οι συμπατριώτες της, η ίδια της η πατρίδα και στη συνέχεια ένα ένα τα αγαπημένα της πρόσωπα έφευγαν από κοντά της.

3.6.1. Το τέλος της Κόννας Μαριόγκας

Η ταλαιπωρημένη από τη ζωή Μαριόγκα, έμελλε στο τέλος της ζωής της να έχει χάσει την όρασή της. Στις 6 Μαρτίου 1945 έκλεισε για πάντα τα μάτια της και βύθισε στη θλίψη όλη την οικογένεια.

Ο θάνατός της άλλαξε την Ευτυχία. Το στήριγμά της στις δύσκολες αλλά και στις όμορφες στιγμές δεν ήταν πλέον κοντά της. Η γυναίκα που ήταν πάντα δίπλα της σε όποια απόφαση και αν έπαιρνε, είχε φύγει για πάντα, παίρνοντας μαζί της την αθωότητα των παιδικών της χρόνων.

Ο πόνος που είχε μέσα της η Ευτυχία, ξεπήδησε και αποτυπώθηκε στους στίχους του τραγουδιού *Όνειρο απατηλό*. Οι στίχοι αυτού του τραγουδιού είναι η ζωή της με τη μητέρα της, «*Με ένα όνειρο τρελό όνειρο απατηλό ξεκινήσαμε κι οι δυο μας*»⁹⁰.

⁸⁸ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 64-65

⁸⁹ Ε. Χαλκούση, *Θεατρικό ημερολόγιο*, Αθήνα 2021, σ. 176-179

⁹⁰ <https://kithara.to/stixoi/MTE1MTk0MzA1/oneiro-apatilo-kokotas-stamatis-lyrics> (ημερομηνία προσπέλασης: 25.07.2023)

3.6.2. Ο Αριστείδης Παπαγιαννόπουλος

Την δεκαετία του '50, μετά τον πόλεμο της Κορέας, στο σπίτι της Ευτυχίας και του Γιώργου, έζησε ο ανιψιός του, ο Αριστείδης. Ο Αριστείδης ήταν στην πολεμική αεροπορία και ότι είχε επιστρέψει από τον πόλεμο. Θεϊός και ανιψιός έμοιαζαν τόσο εμφανισιακά όσο και σε χαρακτήρα. Ο Αριστείδης, όμως, είχε μία μελαγχολία στα μάτια, την οποία η Ευτυχία κατάλαβε και μέσα από συζητήσεις της εμπιστεύτηκε την «απαγορευμένη» αγάπη του για μία κοπέλα που είχε γνωρίσει στο Τόκιο. Η Ευτυχία, με την καλοσύνη που τη διέκρινε, συζητούσε ώρες μαζί του για να του απαλύνει τον πόνο, χωρίς να κρίνει και να κατηγορήσει κανέναν. Έτσι άλλωστε έκανε με όλους.

Ο Γιώργος και η Ευτυχία τον είχαν σαν παιδί τους και καμάρωναν για αυτόν, όπως και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Δυστυχώς, όμως, η μοίρα δε θέλησε αυτή η ευτυχία να κρατήσει για πολύ. Σε μία δοκιμαστική πτήση, ο Αριστείδης χάθηκε έτσι ξαφνικά όπως είχε έρθει στη ζωή τους, αφήνοντας πίσω έναν καταρρακωμένο Γιώργο και μία τσακισμένη Ευτυχία.

Η Ευτυχία έγραψε και δώρισε ένα εμβατήριο στην πολεμική αεροπορία, σε ανάμνηση του πολυαγαπημένου τους ανιψιού.

3.6.3. Ο θάνατος του Γιώργου

Η απώλεια του Αριστείδα κατέβαλλε ψυχολογικά τον Γιώργο, ο οποίος μετά τον θάνατό του, άρχισε να εξαρτάται από το ποτό, χωρίς όμως κανείς να το αντιληφθεί. Ενώ όλοι πίστευαν ότι ήταν ψυχολογικά τα αίτια της καταβολής του, η Ευτυχία αντιλήφθηκε ότι υπήρχε κάποιο πρόβλημα με την υγεία του αγαπημένου της. Η ανησυχία της την οδήγησε να σταματήσει τις ασχολίες της, ακόμα και το γράψιμο στίχων.

Το φθινόπωρο του '55, βρήκε τον Γιώργο με πόνους και συμπτώματα κρυολογήματος. Ο γιατρός που τον εξέτασε, του έδωσε αγωγή για κρυολόγημα. Η Ευτυχία όμως συνέχισε να ανησυχεί. Οι επισκέψεις του γιατρού γίνονταν όλο και πιο συχνές, αλλά η διάγνωση ίδια. Τον Φεβρουάριο του 1956, η κατάσταση άρχισε πλέον να ανησυχεί και τους υπόλοιπους, οι οποίοι τον έπεισαν και πήγε για εξετάσεις σε κλινική. Η διάγνωση ήταν κίρρωση του ήπατος με αιτία τον αλκοολισμό.

Παρέμεινε στην κλινική για θεραπεία, αλλά η μοίρα δεν θέλησε να βγει από εκεί ζωντανός. Το τέλος του ήταν αργό και βασανιστικό. Έπεφτε σε κόμα και είχε εκρήξεις βίας. Όταν επανερχόταν, ζητάγε να φύγει η Ευτυχία για να μην τον βλέπει σε αυτή την κατάσταση. Τα σπαραχτικά λόγια της για το τέλος του Γιώργου της ήταν: *«Ακόμα και στο θάνατό του, εμένα την άχρηστη είχε έννοια... Αχ, αχ, ο χάρος μού τον άρπαξε μες από τα χέρια μου...»*⁹¹.

Στις 6 Μαρτίου του 1956, ο Γιώργος Παπαγιαννόπουλος άφησε την τελευταία του πνοή. Την ίδια ημέρα που είχε φύγει και η Μαριόγκα πριν έντεκα χρόνια. Η Ευτυχία θρήνησε και θρηνούσε έως το τέλος της ζωή της μέσα από τα τραγούδια. Σε συνέντευξή της σε περιοδικό το 1969, αναφέρει: *«...Αν δεν αγαπήσεις, δεν γράφεις, αν δεν πονέσεις, δεν γράφεις, αν δεν πεις το γλυκόπικρο κρασί της ζωής γουλιά γουλιά, δεν γράφεις...»*⁹². Ο Μάρτιος έγινε ο πιο μισητός μήνας της.

3.6.4. Τρεις γενιές γυναικών στο ίδιο σπίτι

Λίγο μετά το θάνατο του Γιώργου, ήρθε ο χωρισμός της Μαίρης και του Μανέλη. Στο σπίτι της Ευτυχίας ζούσαν πλέον η ίδια, η μεγάλη της κόρη και η εγγονή της, τρεις γενιές γυναικών αλλά «ίδιας ηλικίας».

Παρόλο που εισέπραττε δύο συντάξεις, είχε έσοδα από τις πωλήσεις των τραγουδιών της και τις συμμετοχές της σε τιμητικές παραστάσεις, η κακή διαχείριση των χρημάτων της την οδηγούσε σε οικονομικές στενότητες. Αλλά η Ευτυχία ήξερε πως να ζήσει... πλούσια με τη φτώχεια της.

Η Ευτυχία άρχισε πάλι να πουλά πράγματα από το σπίτι για να έχει χρήματα στα χέρια της και ταυτόχρονα συνέχιζε να πουλά τα τραγούδια της με χαμηλά ποσά. Χρώσταγε σε δασάδες, στα μαγαζιά της γειτονιάς, σε φίλες από το θέατρο, αλλά στο τέλος τα επέστρεφε.

Το σπίτι τους ήταν πάντα γεμάτο από κόσμο. Το πρωί οι γείτονες, το απόγευμα οι φίλοι, το βραδάκι οι μουσικοσυνθέτες και τραγουδιστές -όπως λ.χ. Καλδάρας, Καζαντζίδης, Μαρινέλλα, Χιώτης, Λίντα, Μπακάλης, Μπιθικότσης, Καπλάνης, και άλλοι πολλοί- και τα ξημερώματα οι οργανοπαίχτες από τα μαγαζιά και οι άνθρωποι από τους θιάσους όπου συμμετείχε η Μαίρη.

Η Μαίρη ήταν περήφανη για τη μητέρα της και σχεδόν καθημερινά έφερνε κόσμο στο σπίτι για να την γνωρίσουν. Ένας εξ αυτών ήταν ο Βασίλης Νικολαΐδης,

⁹¹ P. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 132

⁹² P. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 132

γόνος αριστοκρατικής οικογενείας που σπαταλούσε περιουσίες στην καλή κοσμική ζωή. Μετά τη γνωριμία τους, η Ευτυχία έγραψε το τραγούδι *Απ' τα ψηλά στα χαμηλά*.⁹³ Η φιλία της Μαίρης και του Βασίλη εξελίχθηκε σε σχέση, την οποία ενέκρινε η Ευτυχία.

Ο Μανέλης έβρισκε προφάσεις για να μην δώσει το διαζύγιο και η Ευτυχία εκνευρισμένη από τη στάση του και από το γεγονός ότι αρνιόταν να δώσει χρήματα για την ανατροφή του παιδιού, έγραψε τους στίχους «*Μα είναι και Θεός που βλέπει από ψηλά και ένα ένα στο τεφτέρι του τα γράφει...*». Οι στίχοι αυτοί λύγισαν τον ευσεβή Μανέλη αλλάζοντάς του στάση.

Όταν κάποια στιγμή ο σπιτονοικοκύρης της ζήτησε να ελευθερώσουν δύο δωμάτια από το σπίτι για να τα νοικιάσει, η Ευτυχία έγραψε το τραγούδι *Έξωση*, γιατί πίστευε ότι σε λίγο καιρό θα έπρεπε να ψάχνουν για άλλο σπίτι.

Παρά τις δυσκολίες, η Ευτυχία ήταν παλικάρι και προσπαθούσε με το αστείρευτο χιούμορ της να τις αντιμετωπίσει. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι της: «*Όταν η μοίρα σε χτυπά τίποτα δεν σε σώνει, κάνε μονάχα μια καρδιά πολύ μεγάλη και πλατιά για να χωρούν οι πόνοι*»⁹⁴. Σε συνέντευξή της που δημοσιεύθηκε στο τεύχος 107 της εφημερίδας *Επίκαιρα* (21-28 Αυγούστου 1970) είπε: «*Αλίμονο στον άνθρωπο που ζει με αναμνήσεις. Είναι σωστός θάνατος, όταν θυμάσαι τις ευχάριστες μέρες που δεν θα ξανάρθουν*»⁹⁵. Και ήταν πολλές οι ευχάριστες μέρες στη ζωή της Ευτυχίας που δεν θα ξαναρχόντουσαν. Με απόλυτο σεβασμό στον ξεριζωμό που έζησαν οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, έλεγε: «*Ναι, έχουν τραύματα τα τραγούδια που έγραψα ... απλώς ήρθαν μέχρι εδώ μέσα από τον διωγμό, φέρνοντας τον απόηχό του από τσαλαπατημένες χορωδίες ανθρώπων κρεμασμένων στα καράβια το 1922...*»⁹⁶.

Η Ευτυχία είχε σπουδαία φιλία με την ηθοποιό Ρένα Βλαχοπούλου, η οποία της έδινε χρήματα, όποτε και να της ζητούσε, ενώ με τη Σωτηρίου Μπέλλου συνδέονταν φιλικά σε επίπεδο τζόγου.

Το 1960, ήταν η χρονιά που η Ευτυχία πήρε τη μεγαλύτερη πίκρα και τον μεγαλύτερο πόνο που μπορεί να νιώσει μία μάνα. Μάρτιος ήταν -πάλι- που η αγαπημένη της Μαίρη έφυγε από τη ζωή από όγκο στο κεφάλι και από τότε δεν έβγαλε ποτέ το μαύρο φουστάνι και το μαύρο μαντήλι. Παρά το μεγάλο χτύπημα της

⁹³ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 142-143

⁹⁴ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 154

⁹⁵ <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-papagiannopoyloy-mia-agnosti-synentexyi-tis-thrylikis-stihoyrgoy-aro-1970> (ημερομηνία προσπέλασης: 26.07.2023)

⁹⁶ Γ. Σπυρόπουλος, *Ένα μπλουζ για την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου*, Αθήνα 2006, σ. 61-69

μοίρας, η Ευτυχία στάθηκε στα πόδια της για χάρη της Καίτης και των εγγονιών της, ιδιαίτερος της Ρέας.

3.7. Το τέλος της Ευτυχίας

Μετά τον ξαφνικό χαμό της πρωτότοκης κόρης της, η Ευτυχία συνέχισε να ζει με την εγγονή της Ρέα. Η αρνητική ενέργεια του σπιτιού τους και άλλες συγκυρίες ήταν οι αιτίες να αλλάξουν τρία σπίτια.

Οι δύο γυναίκες ήταν αχώριστες, όπως πάντα. Μέσα από ατέλειωτες συζητήσεις, η μία ανακάλυπτε πτυχές της άλλης. Η γιαγιά Ευτυχία έβλεπε μέσα από τα μάτια της εγγονής της, την αδικοχαμένη κόρη της.

Η Ρέα ασχολήθηκε με το χορό και έκανε επαγγελματικά ταξίδια σε Αμερική, Κύπρο και άλλες χώρες, τα οποία διαρκούσαν μέρες και μήνες κάποιες φορές. Τα χρήματα που έπαιρνε ήταν αρκετά για να στέλνει και στη γιαγιά της στην Ελλάδα.

Η Ευτυχία συνέχιζε τη ρουτίνα της ζωής της. Στις καθημερινές της ασχολίες ήταν το γράψιμο, ο τζόγος, οι συναντήσεις με φίλους και τραγουδιστές, οι επισκέψεις της σε δισκογραφικές εταιρίες και οι προσπάθειες εξεύρεσης χρημάτων, όπως οι τιμητικές παραστάσεις.

Το φθινόπωρο του 1971, η Ευτυχία έχοντας γίνει επιρρεπής στη γρίπη και στα βρογχικά, εισήχθη στο νοσοκομείο για παρακολούθηση. Η ενέργεια και το χιούμορ της δεν την εγκατέλειψαν ούτε τις τελευταίες μέρες της ζωής της. Από τα τελευταία της λόγια ήταν: «*Κουράστηκα να ζω, θέλω να πεθάνω...*» και συμπλήρωσε «*Και καλά, άντε πέθανα και πήγα στον παράδεισο αγγελάκι, κι άρχισα να πετώ από το ένα συννεφάκι στο άλλο... Άπαπαπα, τι ανία, καλύτερα να ζήσω...*»⁹⁷.

Τον τελευταίο μήνα της ζωής της, την κρατούσαν στη ζωή με ενέσεις. Δίπλα της ήταν η οικογένειά της και λίγοι συνεργάτες-φίλοι, όπως ο συνθέτης Κώστας Καρουσάκης. Έχοντας, έως το τέλος, διαύγεια μυαλού και πνεύματος, εξέφρασε την τελευταία της επιθυμία που ήταν να της τραγουδήσουν τον *Αμαζά* και το *Σαν βγαίνει ο Χότζας στο Τζαμί*.⁹⁸ Ο Καρουσάκης, κρατώντας της το χέρι, ξεκίνησε να σιγοτραγουδά το δεύτερο τραγούδι και αυτή του συμπλήρωνε τους στίχους που δεν θυμόταν ο ίδιος. Μετά από λίγο, η Ευτυχία ξεψύχησε.⁹⁹

⁹⁷ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 219

⁹⁸ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 221

⁹⁹ <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-papagiannopoyloy-i-stihoyrgos-poy-tragoydithike-apo-panellinio-alla-doxastike> (ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023)

Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου έκλεισε τα μάτια της στις 7 Ιανουαρίου 1972 στο Λαϊκό νοσοκομείο, σε ηλικία 79 ετών, χορτασμένη από τη ζωή.

3.8. Πάθη και αδυναμίες

Η Ευτυχία στη ζωή της είχε αποκτήσει τρία πάθη. Το θέατρο που της έδινε ζωή, τη στιχουργία μέσω της οποίας εξέφραζε τα συναισθήματά της και τα βιώματά της και τη χαρτοπαιξία, η οποία την κατέστρεψε οικονομικά. Έγραφε για να παίζει και έπαιζε για να νιώθει ζωντανή.

3.8.1. Η ζωή στο θέατρο

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, την πρώτη της εμφάνιση στο σανίδι την έκανε στον Άγιο Νικόλαο στην Κρήτη, όπου ήταν διορισμένη στην εκπαίδευση, με το ρόλο της Αντιγόνης που της προτάθηκε από περιοδεύοντα θίασο. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, η Ευτυχία πήρε τη μεγάλη απόφαση να ασχοληθεί επαγγελματικά με την ηθοποιία.¹⁰⁰

Με το πείσμα της, αλλά και το ταλέντο της, κατάφερε και στάθηκε σε αθηναϊκές θεατρικές σκηνές. Τα πρώτα μαθήματα τα πήρε από τον Νίκο Αλεξίου, με τον οποίο γύρναγε στα μπουλούκια. Για πολλά χρόνια έπειτα, ήταν στο θίασο της Μαρίκας Κοτοπούλη, η οποία την βοήθησε πολύ και την ολοκλήρωσε ως ηθοποιό. Γνώρισε πολύ κόσμο του θεάτρου και κράτησε σταθερές φιλίες έως τη δύση της ζωής της.

Η Ευτυχία έπαιξε έντεκα χρόνια στο θέατρο¹⁰¹, συμμετέχοντας σε θεατρικές παραστάσεις, τραγωδίες και επιθεωρήσεις. Μετά τη σύνταξή της επέλεγε να παίζει σε βαριετέ -επιτηρέωταν σε συνταξιούχους ηθοποιούς¹⁰² και σε τιμητικές παραστάσεις, όπου τα έσοδα ήταν πολύ καλά.

3.8.2. Η σχέση της με τα χρήματα

Η Ευτυχία δεν είχε καλή σχέση με τη διαχείριση των χρημάτων, γεγονός που παραδεχόταν και αυτό φαίνεται από τα λόγια της *«Και την τράπεζα της Αγγλίας να*

¹⁰⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=4Vg2O57bmdU> (ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023)

¹⁰¹ <https://www.youtube.com/watch?v=4Vg2O57bmdU> (ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023)

¹⁰² <https://www.youtube.com/watch?v=4Vg2O57bmdU> (ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023)

είχα, εγώ θα την χρεοκοπούσα...», «*Εγώ δεν τρώω φαΐ, τρώω λεφτά...*».¹⁰³ Η καλοσύνη της να βοηθάει όποιον της το ζήτηγε, την άφηνε με άδειο πορτοφόλι.

Τον πρώτο καιρό στο δεύτερο γάμο της, ο Γιώργος της είχε δώσει τη διαχείριση των οικονομικών του σπιτιού, το οποίο, όπως αποδείχθηκε, ήταν μεγάλο σφάλμα. Η Ευτυχία σκορπούσε τα χρήματα αφειδώς και αναγκαζόταν να εφευρίσκει τεχνάσματα για να μην το αντιληφθεί ο σύζυγός της. Κάποιες φορές κατέφευγε σε βιβλιοπωλεία για να πάρει δωρεάν βιβλία τα οποία είχαν για απόσυρση, και τα πούλαγε σε τρίτους. Η εξυπνάδα, η ευφράδεια λόγου και η πονηράδα της ήταν σύμμαχοι σε αυτές τις περιπτώσεις. Τις περισσότερες φορές, όμως, πούλαγε πράγματα αξίας από το σπίτι σε εξευτελιστικές τιμές, γιατί απλά ήθελε τη συγκεκριμένη στιγμή τα χρήματα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι όταν πούλησε την επίσημη αστυνομική στολή του Γιώργου, εξαγριώνοντας όχι μόνο τον Γιώργο αλλά και τις δύο κόρες της. Η εξάρτησή της αυτή, έφτασε στο σημείο τον άντρα της να κλειδώνει το δωμάτιό του για να μην κινδυνεύουν τα προσωπικά του αντικείμενα.

Το ίδιο συνέβαινε και με τους στίχους που έγραφε. Ζήτηγε χρήματα τη στιγμή που έδινε τους στίχους της, χωρίς να έχει την υπομονή να πάρει μελλοντικά χρήματα από τα δικαιώματα των δίσκων των τραγουδιστών.

Επίσης, στο σπίτι είχε πάντα οικότροφο, αλλά και δεκάδες γάτες, τις οποίες τάιζε με τα καλύτερα κρέατα από το χασάπικο της γειτονιάς. Τα παιδιά της γειτονιάς ήξεραν την απλοχεριά της Ευτυχίας, και ήθελαν να κάνουν θελήματα για αυτήν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της γενναιοδωρίας της αποτελεί ότι ένα κουτί σπίρτα αξίας μίας δραχμής, στην Ευτυχία κόστιζε δέκα δραχμές.¹⁰⁴

3.8.3. Η χαρτοπαιξία και ο τζόγος

Την εποχή που περιόδευε με τα μπουλούκια, εθίστηκε στα χαρτιά και τον τζόγο, και ειδικότερα στη «σκληρή» πόκα.¹⁰⁵ Δυστυχώς, όμως, δεν ήταν καλή παίκτρια και οι αντίπαλοί της στην τσόχα το ήξεραν και το εκμεταλλεύονταν, αποσπώντας τα χρήματά της. Η Ευτυχία δεν έπαιζε για τα χρήματα -ποτέ δεν τα εκτίμησε-, αλλά για το πάθος και τη συγκίνηση.

Καθημερινά πήγαινε σε λέσχες ή σε σπίτια για να παίξει χαρτιά. Τις ημέρες που δεν είχε χρήματα, εφοδιαζόταν με το χιούμορ της και την εξυπνάδα της για να

¹⁰³ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 71

¹⁰⁴ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 71-72

¹⁰⁵ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 37

επινοήσει τρόπους που θα τις απέφεραν το απαιτούμενο χρηματικό ποσό για το πάθος της.

Στην αρχή του γάμου της με το Γιώργο, έπαιζε χαρτιά εν γνώσει του συζύγου της, πηγαίνοντας σε διπλανό σπίτι. Όταν, όμως, αυτός συνειδητοποίησε ότι ήταν πάθος και όχι ασχολία για να περνά ευχάριστα τον ελεύθερο χρόνο της, της το απαγόρευσε. Η ατίθαση Ευτυχία δεν κατάφερε να κρατηθεί μακριά από την τσόχα, και σύντομα ξεκίνησε τις νυχτερινές επισκέψεις στο διπλανό σπίτι. Αλλά ο Γιώργος κατάλαβε την απουσία της ένα βράδυ, και όπως ήταν αναμενόμενο, τα ξημερώματα που επέστρεψε ξέσπασε καβγάς. Ο Γιώργος έφτασε στο σημείο να κρύβει το κλειδί του σπιτιού για να εμποδίζει την Ευτυχία να νυχτοπερπατά, αλλά ούτε αυτό το μέτρο την εμπόδισε. Έβρισκε τρόπους και «γλιστρούσε» από το σπίτι για να βρίσκεται «με τον βαλέ, τη ντάμα και το ρήγα», γιατί... οτιδήποτε ήθελε, πάντα το έκανε.

Τα περισσότερα παιχνίδια στα οποία έπαιζε η Ευτυχία ήταν στημένα, αλλά η ίδια -παρά την εξυπνάδα της- δεν μπορούσε να το αντιληφθεί. Ίσως ήταν το πάθος της που την τύφλωνε και δεν μπορούσε να δει καθαρά. Έπαιζε για το παιχνίδι και όχι για τα χρήματα.

Τους τελευταίους μήνες του αγαπημένου της, είχε σταματήσει να παίζει. Μετά, όμως, από το χαμό του Γιώργου και μετέπειτα της κόρης της, η Ευτυχία εθίστηκε και πάλι στη χαρτοπαιξία και στον τζόγο, για να ξεχνιέται λίγο και να μην πονά. Έχασε αμέτρητα χρήματα, τα οποία δεν ήταν «μια περιουσία», αλλά δύο και ίσως τρεις.

Σε συνέντευξή της στις 19.02.1970 στον Δημήτρη Λυμπερόπουλο αναφέρει: *«...Ξέρεις, με τα τόσα σουζέ, γιατί δεν αξιοποιήθηκα οικονομικώς; Γιατί, μετά τον θάνατο της κόρης μου, το 1960, για να ξεχάσω, στράφηκα στα χαρτιά. Ήταν η καταστροφή μου. Ξενύχτια, εμπνεύσεις, μόχθος, χάθηκαν πάνω στην πράσινη τσόχα. Όλα έγιναν καπνός...»*.¹⁰⁶

3.8.4. Η καλοσύνη της Ευτυχίας

Παρά τον δυναμισμό της, η Ευτυχία ήταν ευαίσθητη γυναίκα και πολύ δοτική, βοηθώντας όποιον είχε ανάγκη γύρω της. Σε στιγμές που δεν είχε χρήματα για να βοηθήσει, δανειζόταν η ίδια για να τα προσφέρει. Η καλοσύνη και η

¹⁰⁶ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 194

ανιδιοτέλειά της ξεπερνούσαν τα όρια και κάποιες φορές γύριζαν εις βάρος της, αφού την εκμεταλλεύονταν χωρίς να το αντιλαμβάνεται.

Η Ευτυχία βοηθούσε ιδιαίτερα τους νέους ανθρώπους και τους αγαπούσε. Ήταν ένας ξεχωριστός άνθρωπος, επιστήθια φίλη και πολύ καλή ακροάτρια στα προβλήματα των άλλων. Την χαρακτήριζαν σαν «γιάτρισσα της ψυχής».¹⁰⁷ Πάντα παρούσα με άμετρο αλτρουισμό για να βοηθήσει όποιον της το ζητούσε και όποιον το είχε ανάγκη.

3.9. Τα γραπτά της Ευτυχίας

Από την παιδική ηλικία, της άρεσε να γράφει στιχάκια, ποιήματα και να μιλά με ομοιοκαταληξίες. Η παιδική της ασχολία εξελίχθηκε σε δημιουργική ενασχόληση, με την οποία έγινε γνωστή στο ευρύ κοινό και χαρακτηρίστηκε ως η κορυφαία Ελληνίδα στιχουργός.

Ποτέ δεν σταμάτησε να γράφει. Ένιωθε εσωτερικά την ανάγκη να γράφει για να ξεθυμαίνει. Στο ένα χέρι είχε πάντα ένα τσιγάρο, στο άλλο ένα μολύβι και ταυτόχρονα έψαχνε για ένα κομμάτι χαρτί. Στο σπίτι υπήρχαν διάσπαρτα χαρτάκια από εφημερίδες, λογαριασμούς, χαρτοπετσέτες, περιοδικά, φωτογραφίες, ακόμα και πακέτα τσιγάρων με γραμμένες τις σκέψεις της και τα συναισθήματά της.

Η μεγαλύτερη αγάπη της και πηγή έμπνευσης ήταν η Μικρά Ασία και όνειρό της να γράψει ένα βιβλίο για τις αλησμόνητες πατρίδες. Η Μικρασιάτισσα Ευτυχία έλεγε: «...Φέραν οι πρόσφυγες τον πολιτισμό τους, φέραν τον ξεριζωμό τους και τον τραγούδησαν»¹⁰⁸.

3.9.1. Ποιητικές συλλογές

Ο τελευταίος της σύζυγος, Γιώργος Παπαγιαννόπουλος, την παρότρυνε να συγκεντρώσει τα ποιήματα που είχε γράψει και να τα εκδώσει. Η ιδέα άρεσε στην Ευτυχία και το αποτέλεσμα ήταν η έκδοση δύο μικρών ποιητικών συλλογών από τον εκδοτικό οίκο Γκοβόστη, χωρίς όμως υψηλό αριθμό πωλήσεων.

Το 1931 εξέδωσε τη συλλογή *Πνοές* και την υπέγραψε σαν Ευτυχία Νικολαΐδου, αφού θεωρητικά ήταν ακόμα παντρεμένη με τον Κωστή. Η συλλογή περιείχε δεκατέσσερα ποιήματα και ήταν αφιερωμένη στον άνθρωπο της ζωής της,

¹⁰⁷ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 111

¹⁰⁸ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 181

τον Γιώργο. Τα ποιήματα ήταν μακροσκελή και εμπνευσμένα από τις δυσκολίες που είχε συναντήσει στη ζωή, από το χαμό αγαπημένων της προσώπων και φυσικά από τον έρωτά της για τον Γιώργο. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ποιήματα αυτής της συλλογής έχουν αναδημοσιευθεί στο βιβλίο του Σπύρου Κουρκουνάκη «*Το παραμύθι της Ευτυχίας*».¹⁰⁹

Το 1940, τυπώθηκε και η δεύτερη ποιητική συλλογή της με τον τίτλο *Άρπα και Φλογέρα*, για την οποία δυστυχώς δεν υπάρχουν εκτενείς αναφορές.¹¹⁰

Κάποια από τα ποιήματά της, αναδημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες της εποχής, όπως το ποίημα *Λενιώ* στην εφημερίδα *Μακεδονία* στο φύλλο της 15ης Ιανουαρίου 1932, και σε λογοτεχνικά περιοδικά, όπως το ποίημα «*Ενύχτωσε και καρτερώ*» στο τεύχος 47 του περιοδικού *Πνευματική ζωή* (10.05.1939).¹¹¹

Θαύμαζε τον Κώστα Κρυστάλλη, τον Νίκο Καββαδία και τον Κωστή Παλαμά. Τα ποιήματά της ήταν επηρεασμένα από το *Δημοτικό* τραγούδι και γραμμένα με απλές, καθημερινές λέξεις. Ο ρυθμός που ακολουθούσε ήταν ο δεκαπεντασύλλαβος. Παρατηρείται, ότι η γραφή της είχε μικρασιατικές εκφράσεις, αλλά και ορισμένες τούρκικες λέξεις. Επίσης, της άρεσε να γράφει με ερωτηματικές προτάσεις, διότι πίστευε ότι με αυτό τον τρόπο κέντριζε το ενδιαφέρον των αναγνωστών. Αυτόν τον τρόπο γραφής, τον χρησιμοποίησε μετέπειτα και στη στιχουργία των τραγουδιών.

Γύρω στο 1960, οι μνήμες της από τα χρόνια στη Μικρά Ασία την ώθησαν να ασχοληθεί και πάλι με το γράψιμο ποιημάτων. Δεν προσπάθησε να εκδώσει κάποια ποιητική συλλογή, απλά τα έδινε σε ηθοποιούς οι οποίοι τα απαγγέλλαν. «...Και πριν χαράξει η αυγή και πριν ο ήλιος καλοβγεί τον στόλιζαν στην κάσα, τον κλαίει Τσεσμές και Αϊβαλί τον μπάρμπα μου τον Παναγή, πήρε η Τουρκιά ανάσα...», «*Εγώ σκλαβάκι έζησα στα σίδερα δεμένο, αλόγιστο καιρό εγώ, εγώ τ' αλλιώτικο τραγούδι το Σμυρنيώτικο...*».¹¹²

3.9.2. Η είσοδός της στο χώρο της στιχουργίας

Στα τέλη της δεκαετίας του '40, η Ευτυχία ήταν στο θίασο Μεσολογγίτη-Διανέλου με την -άγνωστη τότε- Μαρίκα Νίνου. Οι δύο γυναίκες κάθονταν και

¹⁰⁹ Σ. Κουρκουνάκης, *Το παραμύθι της Ευτυχίας*, Αθήνα 2010

¹¹⁰ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 78

¹¹¹ <https://radiohellas.gr/i-eftychia-papagiannopoulou-kai-i-poiitiki-poreia-tis-ston-mesopolemo/> (ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023)

¹¹² Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 178-181

τραγουδούσαν στα καμαρίνια αμανετζίδικα τραγούδια και διάβαζαν τους στίχους της Ευτυχίας. Η γυναίκα αυτή την έφερε σε επαφή με τον μεγάλο Έλληνα δημιουργό του λαϊκού τραγουδιού, Βασίλη Τσιτσάνη. Δεν τίθεται αμφιβολία ότι η Νίνου ήταν το κλειδί και ο Τσιτσάνης η πόρτα, για να μπει η Ευτυχία στον ανδροκρατούμενο χώρο της στιχουργίας.

Στο τέλος του 1948, ξεκίνησε η συνεργασία της με τον Τσιτσάνη με το τραγούδι *Αν θέλεις μάνα* και ακολούθησαν και άλλα, όπως *Πήρα τη στράτα κι έρχομαι*, *Φτώχεια κι αν έχεις θύματα*, *Γκιουλμπαχάρ*, *Είμαστε αλάνια*, *Αντιλαλούνε τα βουνά*, *Καβουράκια*, *Συρματοπλέγματα βαριά* κ.ά. Η συνεργασία τους δεν διήρκησε πολλά χρόνια, αλλά τα τραγούδια τους έγιναν μεγάλες επιτυχίες. Η Ευτυχία σε συνέντευξή της το 1964 στον Ανδρέα Δεληγιάννη στο *Έθνος* αναφέρει: «...*Ο Τσιτσάνης, ο κολοσσός αυτός του λαϊκού τραγουδιού, μετέβαλε το “Παλιόσπιτο” σ’ ένα από τα γνησιότερα λαϊκά τραγούδια. Ο ίδιος με το “Στρώσε μου να κοιμηθώ” έγινε η αιτία να... ξαπλώσω ικανοποιημένη στο επίπεδο της υπερηφάνειας*».¹¹³

Οι στίχοι της ήταν εμπνευσμένοι -και αβίαστοι- από αυτά που είχε ζήσει στα χρόνια της προσφυγιάς, του θεάτρου και του πολέμου. Ο έρωτας, τα πάθη, οι απώλειες ωθούσαν την Ευτυχία να γράφει, για να ξεσπάει. Αρκετά τραγούδια της προέκυψαν από παλιά συμρναίικα ακούσματα, που λάτρευε. Την έμπνευσή της την παρομοίαζε σαν παρόρμηση που την κράταγε στη ζωή.

Έγινε η αγαπημένη του λαού, γιατί με τα τραγούδια της, ο λαός τραγουδούσε τις δυσκολίες, τον έρωτα, τις χαρές και τις λύπες. Το 1970, στη συνέντευξή της στο περιοδικό *Γυναίκα* ανέφερε: «...*Το λαϊκό μας τραγούδι ξεπήδησε από μια ανάγκη, γι’ αυτό είναι αληθινό, γι’ αυτό εξελίχτηκε. Πρέπει, όμως, ν’ αδειάσεις ψυχή και πνεύμα για να το πιάσεις*»¹¹⁴. Οι λέξεις που χρησιμοποιούσε στους στίχους της, όπως και στα ποιήματά της, αποτύπωναν τη μόρφωση που είχε από την παιδική της ηλικία στη Μικρά Ασία.

Η μεγάλη της εξάρτηση ήταν το χρήμα και όλα τα θυσίαζε για αυτό, ακόμα και το ταλέντο της στη στιχουργία. Τους στίχους των τραγουδιών της τους πουλούσε σε εξευτελιστικές τιμές, ενώ θα μπορούσε να μην εισπράξει χρήματα από την πώληση αλλά από τα δικαιώματα. Η Ευτυχία, όμως, ήθελε χρήματα εκείνη τη στιγμή, άμεσα, είτε για να βοηθήσει κάποιον είτε -κυρίως- για να τα παίξει στα χαρτιά. Υπήρξαν και στίχοι που γράφτηκαν «στο πόδι», γιατί απλά ήθελε άμεσα χρήματα. Σε

¹¹³ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 88-89

¹¹⁴ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 83

συνέντευξή της στην εφημερίδα *Ακροπόλ* το 1960 δήλωσε: «*Εγώ γράφω τραγούδια και τα πουλώ. Από κει και πέρα δεν ανακατεύομαι αν θα πιάσουν ή όχι, αν θα βγουν ή δεν θα βγουν σε δίσκους. Μόλις τα παραδώσω, υπογράφω και μια δήλωση παραιτήσεως από διάφορα δικαιώματα, ας πούμε απαρνούμαι τα πνευματικά μου τέκνα...*»¹¹⁵.

3.9.3. Η «γριά» του λαϊκού τραγουδιού

Στις αρχές της δεκαετίας του '50, η Ευτυχία ένιωθε ευτυχισμένη. Οι στίχοι της είχαν την αναγνώριση που ήθελε και αυτό ήταν μια ηθική ικανοποίηση για την ίδια, αλλά και το σύζυγό της. Την χαρακτήρισαν «γριά» της στιχουργίας, επειδή άρχισε να γράφει σε μεγάλη ηλικία.

Η συνεργασία της με τον Βασίλη Τσιτσάνη ήταν ορόσημο στην καριέρα της, γιατί της έφερε την αναγνώριση. Όπως παραδέχθηκε η ίδια, αυτός της έμαθε να γράφει και να επαναλαμβάνει το ρεφρέν, και οι επιτυχίες διαδέχονταν η μία την άλλη. Τα τραγούδια της χαρακτηρίζονται από τα πεντάστιχα κουπλέ και τα δυνατά ρεφρέν της.

Η Ευτυχία σύχναζε σε ένα μαγαζί -*Το Μπαράκι*- όπου συγκεντρώνονταν άνθρωποι του τραγουδιού, όπως ο Καλδάρας, ο Παπαϊωάννου, ο Μπακάλης, ο Βίρβος, ο Καπλάνης κ.ά. Εκεί διάβαζαν στίχους, σιγοτραγουδούσαν, συζητούσαν και κάποιες φορές έπαιζαν χαρτιά.¹¹⁶

Η Ευτυχία δεν ήταν φτωχή, όπως την παρουσιάζουν. Το '52 ζούσαν αξιοπρεπώς με τον Γιώργο, λαμβάνοντας κάθε μήνα τη σύνταξή της και το μισθό του, συν χρήματα που τους έστελνε ο Μανέλης και η Μαίρη για την ανατροφή της κόρης τους. Θα μπορούσε να ήταν πολύ εύπορη, αλλά την εμπόδισαν η καλοσύνη της και η εκμετάλλευση κάποιων που αγόραζαν τα τραγούδια της για... ψίχουλα.

Το 1953 που κυκλοφόρησε το τραγούδι *Τα καβουράκια*, η ηθοποιός του αμερικανικού κινηματογράφου Βίβιαν Λη βρισκόταν στην Ελλάδα και ενθουσιάστηκε τόσο στο άκουσμά του, που εξέφρασε την επιθυμία να γνωρίσει το στιχουργό. Η γνωριμία αυτή δεν πραγματοποιήθηκε, αλλά η Ευτυχία όταν έμαθε τα

¹¹⁵ <https://www.haniotika-nea.gr/mnimes-mikrasiaton-eytychia-papagiannopoyloy-mia-protopora-mikrasiatissa/> (ημερομηνία προσπέλασης: 29.07.2023)

¹¹⁶ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 114

ευχάριστα αυτά νέα ενθουσιάστηκε και κυκλοφορούσε με καμάρι στα στέκια των ηθοποιών και των μουσικών.¹¹⁷

Μετά τον θάνατο του αγαπημένου της συντρόφου (1956), η Ευτυχία αφοσιώθηκε πλήρως στο γράψιμο και πλέον οι άνθρωποι του χώρου της μουσικής πήγαιναν στο σπίτι της νύχτα και μέρα. Υπέφερε από αϋπνίες και μισούσε τη μοναξιά. Τα φαντάσματα του παρελθόντος δεν την άφηναν...

Τα τραγούδια της τα πούλαγε για 150 με 250 δραχμές, ποσά εξευτελιστικά για τόσο σπουδαίους στίχους. Στα μόνα τραγούδια που απαιτούσε περισσότερα χρήματα, ήταν αυτά που οι στίχοι ήταν βασισμένοι σε ινδικές μουσικές -που ήταν της μόδας-. Ο λόγος ήταν επειδή πίστευε ότι ο στιχουργός δεν πρέπει να δεσμεύεται από τη μουσική.

Στα μέσα της δεκαετίας του '50, ξεκίνησε η συνεργασία της με τον Στέλιο Καζαντζίδη. Έως τα τέλη της δεκαετίας, του είχε δώσει δεκάδες τραγούδια, όπως *Άσπρο πουκάμισο φορώ, Ας είχα την υγεία μου, Απ' τα ψηλά στα χαμηλά, Βαρέθηκα τέτοια ζωή, Φεύγω με πίκρα στα ξένα, Πώς τα βαστάει ο Θεός* κ.ά.¹¹⁸ Παράλληλα, έδινε τους στίχους της και σε άλλους τραγουδιστές. Η Ευτυχία έγραφε ασταμάτητα.

Το κάθε της τραγούδι έκρυβε μία ιστορία, μία ιστορία από τις πίκρες -αλλά και τις χαρές- που τους είχε δώσει η ζωή. Τα λαϊκά και τα δημοτικά τραγούδια ήταν λαϊκή ποίηση για την Ευτυχία. Στη στιχουργία, όπως και στη στιχουργική, χρησιμοποιούσε συχνά φράσεις που εξέφραζαν ερωτήσεις, όπως «*Ποιος θα μου δώσει δύναμη, τον κόσμο αυτό ν' αλλάξω*», «*Ποια μοίρα με ζηλεύει, ποιο μάτι φθονερό*», «*Πως τα βαστάει ο Θεός*». Τα τραγούδια της είχαν σωστή δόμηση στίχων, όπως αναφέρει σε συνέντευξή του ο Λευτέρης Παπαδόπουλος, γιατί η κάθε λέξη είναι μοναδική και δεν μπορεί να αντικατασταθεί με άλλη. Μία ιδιότυπη τεχνική που δεν συναντάται σε άλλο στιχουργό.¹¹⁹

Λίγο πριν το 1960, ξεκίνησε η συνεργασία της με τον Μανώλη Χιώτη, γράφοντας τραγούδια ελαφρολαϊκού ρεπερτορίου, όπως *Ηλιοβασιλέματα, Πάρε το δάκρυ μου, Να 'ταν ο πόνος άνθρωπος, Περασμένες μου αγάπες*. Στη συνέντευξή της στο περιοδικό *Γυναίκα*, το 1970, αναφέρει για τη μεταστροφή της από το λαϊκό-

¹¹⁷ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 115

¹¹⁸ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 151-152

¹¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=9ICa6q7i0sc> (ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023)

ρεμπέτικο στο ελαφρολαϊκό: «...*Αν με άφηναν ήσυχη, δεν θα το νόθευα ποτέ. Γιατί πιστεύω στον αληθινό προορισμό του...*»¹²⁰.

Από τις σημαντικότερες και πιο αγαπητές συνεργασίες ήταν αυτή με τον Απόστολο Καλδάρα (ο γιος του την χαρακτήριζε ως η μουσική ερωμένη του πατέρα του). Ήταν ίσως ο μόνος που την εκτιμούσε πραγματικά, δεν την εκμεταλλεύτηκε και επέμενε να γράφεται το όνομά της στους δίσκους του. Δεν θα πρέπει να παραλειφθεί και η συνεργασία της με τον αείμνηστο Μάνο Χατζιδάκι με το τραγούδι *Είμαι αητός χωρίς φτερά* και άλλα τραγούδια που του χάρισε, γιατί δεν είχε την υπομονή να λαμβάνει χρήματα από τα δικαιώματα στους δίσκους.

Το 1960, η Ευτυχία έγραψε το τραγούδι ύμνο στην καριέρα της, το *Δυο πόρτες έχει η ζωή*, το οποίο ήταν το ξέσπασμά της μετά το θάνατο της κόρης της Μαίρης, καθώς και το (προαναφερθέν) *Είμαι αητός χωρίς φτερά*.¹²¹

Από το 1961 έγραφε και χάριζε τους στίχους της. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που δεν έχουν καταγραφεί όλα τα τραγούδια της και δεν υπάρχει η δυνατότητα να συγκεντρωθούν.

Μετά το '65, η Ευτυχία είχε αρχίσει να «βαραίνει», αλλά η ψυχή της ήταν ψυχή μικρού κοριτσιού που δίψαγε για ζωή. Από το 1966 έως το 1972, οι στίχοι της τραγουδιούνται από μεγάλους καλλιτέχνες και αγγίζουν τις καρδιές του λαού. *Όνειρο απατηλό, Πλάι μου στάσου μια ζωή, Τι έχει και κλαίει το παιδί, Πέτρινη καρδιά, Γυάλινος κόσμος, Φαντασία, Αν είναι η αγάπη έγκλημα, Στο τραπέζι που τα πίνω* κ.ά. Όλα τα μεγάλα ονόματα του ελληνικού πενταγράμμου συνεργάστηκαν με την σπουδαία Ελληνίδα στιχουργό, Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου. Κόκκοτας, Ξαρχάκος, Μοσχολιού, Χατζής, Αγγελόπουλος, Διαμάντη, Νταλάρας, Διονυσίου, Ρεπάνης, Λοΐζος, Μούτσης.

3.10. Η Ευτυχία μετά το θάνατό της

Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, ένα όνομα άρρηκτα συνδεδεμένο με το λαϊκό τραγούδι. Μπορεί όλα τα τραγούδια της να μην φέρουν το όνομά της σαν στιχουργό, όμως όλοι γνωρίζουν ποια είναι στην πραγματικότητα η δημιουργός των αξέχαστων επιτυχιών που τραγουδιούνται έως και σήμερα από νέους που δεν την γνωρίζουν.

3.10.1. Η αμφισβήτησή της

¹²⁰ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 205

¹²¹ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 169

Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου δέχθηκε έναν αήθη πόλεμο μετά το θάνατό της από τον Βασίλη Τσιτσάνη. Σε ερώτηση του ποιητή και στιχουργού Λευτέρη Παπαδόπουλου, τρία χρόνια μετά το θάνατο της Ευτυχίας, ποια η γνώμη του για τη μεγάλη στιχουργό, ο Τσιτσάνης απάντησε: «*Ε, καλή ήταν κι η Ευτυχία, εγώ την έμαθα να γράφει...*». Σε συνεντεύξεις του, υποστήριξε ότι τα τραγούδια τα *Καβουράκια*, το *Αντιλαλούνε τα βουνά*, τα *Αλάνια* και η *Μπαρμπαριά* τα είχε γράψει ο ίδιος.

Το 1982, ο μεγάλος συνθέτης Σταύρος Ξαρχάκος κυκλοφόρησε ένα δίσκο με τη Βίκυ Μοσχολιού που έφερε τον τίτλο *Τραγούδια της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου*. Σε ερώτησή του προς τον Τσιτσάνη για το αν θα μπορούσε να συμπεριλάβει τραγούδια του με την Ευτυχία, η απάντησή του ήταν αποστομωτική: «*Δεν έχω σκοπό να κάνω τη “γριά” ήρωα...*».¹²² Η Ευτυχία όμως ήταν ήδη ήρωας, αφού κατάφερε να εισχωρήσει και να επιβιώσει στο χώρο της ανδροκρατούμενης στιχουργίας.

Μετά από αυτά τα κακοήθη ψέματα όλων αυτών των χρόνων, ήρθε η απάντηση του εγγονού της, Αλέξη Πολυζωγόπουλου, που δεν άφησε περιθώρια στον Τσιτσάνη να συνεχίσει να αμφισβητεί την πατρότητα των τραγουδιών. Μεταξύ των άλλων, ο Αλέξης ανέφερε για το τραγούδι τα *Καβουράκια*: «*...ουδέποτε διέψευσε την Παπαγιαννοπούλου, όταν επί τόσα χρόνια σε κάθε συνέντευξή της, το ανέφερε σαν δικό της με ιδιαίτερη έμφαση. ... Ο κύριος Τσιτσάνης, έχει το άξιο έργο του και δεν θα πρέπει να φοβάται μην τον “θάψουν”. Μόνο θα ‘πρεπε να μην τα θέλει όλα δικά του. Κι αν έκανε, όπως λέει, τρεις βραδιές να κοιμηθεί από την πίκρα του, θα ‘πρεπε να ‘χε μείνει άγρυπνος πολύ περισσότερο, πριν πάρει την απόφαση να πει τα όσα είπε...*». Επίσης, ανέφερε ότι ο Τσιτσάνης δεν κατονόμασε ποτέ τις σκοτεινές δυνάμεις που υποστήριζε ότι ήθελαν δήθεν να τον αφανίσουν.¹²³

Ο Τσιτσάνης δεν ήταν ο μόνος που οικειοποιήθηκε στίχους της, αλλάζοντας κάποιες λέξεις από τα πρωτότυπα. Όλοι «αυτοί» εμφανίστηκαν μετά το θάνατό της και αυτό προδίδει την αναλήθεια των λόγων τους.

3.10.2. Φόρος τιμής από καλλιτέχνες

Πολλοί στίχοι της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου μελοποιήθηκαν και ερμηνεύτηκαν μετά τον θάνατό της, όπως *Στου βοριά το παραθύρι, Σκορπίσανε οι φίλοι μου*, *Μαλάμω*, *Τσιφτετέλι Τσιτσάνη*.

¹²² Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 86

¹²³ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 84-85

Το 1982, κυκλοφόρησε ο μοναδικός δίσκος με στίχους της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου με ερμηνεύτρια τη Βίκυ Μοσχολιού και μουσική επιμέλεια Σταύρου Ξαρχάκου. Αξίζει να αναφερθεί, ότι από τα έντεκα τραγούδια του δίσκου, μόνο δύο φέρουν επίσημα το όνομά της. Υπολογίζεται ότι τα τραγούδια που έχουν το όνομά της είναι περίπου τετρακόσια, ενώ εκατοντάδες παρουσιάζονται ως δημιουργίες άλλων.

Το 2007 ανέβηκε η θεατρική παράσταση-μονόλογος *Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου* με την ηθοποιό Νένα Μεντή και κείμενα-σκηνοθεσία Πέτρου Ζούλια, ως ελάχιστος φόρος τιμής στη μεγάλη στιχουργό. Η παράσταση παρουσίασε τη ζωή της και την ιστορία του λαϊκού τραγουδιού μέσα από αυτήν, αποσπώντας διθυραμβικά σχόλια.¹²⁴

Το 2019, η σεναριογράφος Κατερίνα Μπέη και ο σκηνοθέτης Άγγελος Φραντζής, παρουσίασαν στις θόνες των κινηματογράφων την ταινία *Ευτυχία*. Μέσα από μια τιμητική παράσταση, παρουσιάζεται η πολυτάραχη ζωή της Παπαγιαννοπούλου. Η ταινία απέσπασε οκτώ βραβεία στα Ίρις 2020 της ελληνικής Ακαδημίας Κινηματογράφου, ενώ διαγωνιζόταν σε δεκατρείς κατηγορίες.¹²⁵

Αγαπημένα της πρόσωπα έγραψαν βιβλία για τη ζωή της τα οποία κυκλοφόρησαν και οι αναγνώστες τους έμαθαν άγνωστες πτυχές της ζωής της. Ο Λευτέρης Παπαδόπουλος έγραψε το βιβλίο «Όλα είναι ένα ψέμα» το 2002, και την επόμενη χρονιά κυκλοφόρησε το βιβλίο της εγγονής της Ρέας «*Η γιαγιά μου η Ευτυχία*». Τρία χρόνια μετά (2006) ο Γιάννης Σπυρόπουλος έγραψε το «*Ένα μπλουζ για την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου*» το οποίο περιελάμβανε cd με ανέκδοτη συνέντευξή της (1971), και το 2010 ο Σπύρος Κουρκουνάκης υπέγραψε το βιβλίο «*Το παραμύθι της Ευτυχίας*», το οποίο περιέχει την πιο πλήρη καταγραφή των τραγουδιών της.

Μετά το θάνατό της, πολλές τηλεοπτικές εκπομπές πρόβαλλαν αφιερώματα και ντοκιμαντέρ για τη ζωή της, στα οποία συμμετείχαν άνθρωποι που την έζησαν αποκαλύπτοντας στιγμές που έζησαν μαζί της.

3.10.3. Η παρακαταθήκη της

¹²⁴ <https://www.viva.gr/tickets/theatre/eytyxia-papagiannopoulou/> (ημερομηνία 29.07.2023) (ημερομηνία προσπέλασης: 29.07.2023)

¹²⁵ <https://flix.gr/news/iris-awards-2020-awards-announcement.html> (ημερομηνία 04.08.2023) (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, έφυγε από τη ζωή σε ηλικία 79 ετών αφήνοντας πίσω της σπουδαία παρακαταθήκη. Αν και υπήρξε μία πολυδιάστατη προσωπικότητα, ασχολήθηκε με την εκπαίδευση, το θέατρο, την ποίηση, η στιχουργία ήταν αυτή που την ανέδειξε. Η γριά του λαϊκού τραγουδιού ήταν μία από αυτούς που διαμόρφωσαν την ιστορία του λαϊκού και ρεμπέτικου τραγουδιού, και της αξίζει να έχει την ανάλογη θέση στο πάνθεον αυτού του είδους τραγουδιών.

Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Λευτέρη Παπαδόπουλου: «...Για την Παπαγιαννοπούλου, εκείνο που μετρούσε, ήταν η αλήθεια. Δεν έκανε πασαρέλα με τους στίχους της. Κάρφωνε καρφιά, με κάθε λέξη, στη ζωή μας»¹²⁶ και του Απόστολου Καλδάρα: «Το λαϊκό τραγούδι της οφείλει πολλά. ... Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου δίκαια κατέχει μία από τις πέντε πρώτες θέσεις στο πάνθεον των δημιουργών του λαϊκού μας τραγουδιού»¹²⁷.

Μέσα στους στίχους των τραγουδιών της συναντάμε όλη τη ζωή της, τον πόνο, την αγάπη, το κλάμα, τις σφαλιάρες που «έφαγε» από τη ζωή, αλλά κατάφερε και στάθηκε πάλι στα πόδια της. Η Ευτυχία ήταν ελεύθερο πνεύμα, ανυπότακτη, μορφωμένη, γενναιόδωρη και εξαρτημένη από τα πάθη της. Ήταν αντικομορμίστρια, κάνοντας πάντα αυτό που ήθελε χωρίς να σκέφτεται τι θα πουν οι γύρω της. Δεν δέχθηκε ποτέ τις κοινωνικές συμβάσεις μετά τον ερχομό της στην Ελλάδα. Χώρισε μικρή, παντρεύτηκε έναν μικρότερό της, ήταν αθυρόστομη, κάπνιζε μανιωδώς, έπαιζε πόκα.

Η ίδια δεν συνειδητοποίησε την αξία της, αλλά εμείς έχουμε χρέος να διατηρήσουμε ζωντανή την μνήμη της. Με την σεμνότητα, την ειλικρίνεια, την απλότητά της και την αμεσότητα των στίχων της, ήρθε και ρίζωσε στις καρδιές του απλού λαού.

¹²⁶ Ρ. Μανέλη, *ό. π.*, σ. 81-82

¹²⁷ <https://artpodcast.gr/san-simera-eutihia-papagiannopoulou/> (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

Δ' Κεφάλαιο

Η συγγραφέας και δημοσιογράφος Διδώ Σωτηρίου

4.1. Τα παιδικά της χρόνια

Η Διδώ Παππά (μετέπειτα Σωτηρίου) γεννήθηκε τον Φεβρουάριο του 1909 στο χωριό Κιρκιντζέ της Μικράς Ασίας, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 37 χλμ. από το Αϊδίνι, ένα ορεινό χωριό στις πλαγιές του βουνού Onacik Dag με μαγευτική θέα στον εύπορο κάμπο της Εφέσου. Ήταν το τρίτο παιδί της οικογένειας του Ευάγγελου Παππά και της Μαριάνθης Παπαδοπούλου, οι οποίοι κατάγονταν από το Βόλο της Μαγνησίας και το νησί της Ρόδου αντίστοιχα. Τα αδέρφια της ήταν η Ηρώ, ο Γιώργος, η Δέσπω και η Έλλη (μελλοντική σύζυγος του αντιστασιακού και ηγετικού στελέχους της Αριστεράς, Νίκου Μπελογιάννη).^{128,129}

Η οικογένειά της διατηρούσε εργοστάσιο σαπουνιών και ήταν από τις εύπορες οικογένειες της περιοχής. Ο Ευάγγελος ήταν καλόκαρδος και απλοχέρης, και η Μαριάνθη φιλομαθής, μορφωμένη και με ιδιαίτερη ομορφιά. Τα παιδικά χρόνια της Διδώς έμοιαζαν σαν από παραμύθι. Μεγάλωσε σε ένα σπίτι «πνιγμένο» στα δέντρα και στα λουλούδια, σε ένα σπίτι με έναν κήπο σαν την... Εδέμ. Κάθε εβδομάδα διοργάνωναν φιλολογικές συναντήσεις στο σπίτι τους, όπου παρευρίσκονταν μορφωμένοι και συζητούσαν για πολιτικά και πνευματικά θέματα, ακόμα και για τον έρωτα.¹³⁰

Η μικρή Διδώ μεγάλωσε -κυρίως- με την αγάπη της γιαγιάς, την κοπέλα που είχαν για τις δουλειές του σπιτιού και μέσα από διηγήσεις ιστοριών που έπλεκαν την πραγματικότητα με τα παραμύθια. Η μητέρα της προσπαθούσε να καλλιεργήσει σε όλα τα παιδιά της την εθνική υπερηφάνεια, μιλώντας για την ιστορία της Μικράς Ασίας και της Ελλάδας.

Η συνύπαρξή τους με τους Τούρκους ήταν αρμονική. Υπήρχε η εκτίμηση και ο σεβασμός μεταξύ τους. Όλοι ήταν εργατικοί και κοπιάζαν για το βιοποριστικό τους.

4.1.1. Η μετακόμιση στη Σμύρνη

¹²⁸ https://www.youtube.com/watch?v=GSsLF_0vxQg (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

¹²⁹ Ε. Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Αθήνα 2010, σ. 32-36

¹³⁰ Σ. Τσακίρη, *Διδώ Σωτηρίου. Από την κήπο της Εδέμ στο καμίνι του αιώνα μας*, Αθήνα 1996, σ. 22-28

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, αν και δεν επηρέασε δραματικά τη ζωή των Ελλήνων στην περιοχή του Αϊδινίου, ανέκοψε το χώρο του εμπορίου. Οι δουλειές του πατέρα της παρουσίασαν κάμψη και ο Ευάγγελος Παππάς πήρε την απόφαση το 1919 να μετακομίσουν στη Σμύρνη, την πόλη του πολιτισμού και του εμπορίου.

Αρχικά, εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Φραγκομαχαλά, όπου βρισκόταν η αγορά. Οι πρώτες εικόνες ήταν εντυπωσιακές για την Διδώ, καθώς η θάλασσα, το τραμ, τα караβάκια, οι ταβέρνες με τις μουσικές, η πλούσια αγορά ήταν πρωτόγνωρα στα μάτια της. Σύντομα άλλαξαν σπίτι, μετακόμισαν σε ένα διώροφο κτίριο με υπόγειο, όπου πρωτύτερα στεγαζόταν το Προξενείο της Αιγύπτου. Η άτακτη μικρή Διδώ, εξερευνώντας τους χώρους του νέου τους σπιτιού, ανακάλυψε κρυμμένα αιγυπτιακά έγγραφα, ορόσημο για την πορεία της στο χώρο της μελέτης και της ιστορικής έρευνας.

Το εργοστάσιο σαπουνιών είχε κλείσει και η νέα ασχολία του Ευάγγελου ήταν το εμπόριο ιταλικών κρασιών και αλλαντικών (συγκεκριμένα μορταδέλες). Οι οικονομικές δυσκολίες του Ευάγγελου Παππά παρέμεναν άγνωστες για την υπόλοιπη οικογένεια, που συνέχιζε την κοσμική και σπάταλη ζωή.¹³¹

Από μικρή, η Διδώ ήταν ένα άτακτο, ζωνρό αλλά συνάμα καλόκαρδο παιδί. Στη Σμύρνη ήταν πλέον ελεύθερη και τριγυρνούσε στις γειτονιές γνωρίζοντας νέες φίλες. Της άρεσε να επισκέπτεται εκκλησίες και να αφιερώνει πολύ από τον ελεύθερο χρόνο της σε αυτές. Η ατμόσφαιρα των ναών, την εξίταραν και την μάγευαν. Την πρώτη χρονιά που έφυγαν από τον Κιρκιντζέ, συγκρότησε σύλλογο που δραστηριοποιόταν στη φροντίδα των ζητιάνων. Η κίνησή της αυτή, ήταν η αφορμή για την πρώτη της συνέντευξη στον Έλληνα δημοσιογράφο Βλάχο. Η καλοσύνη και η φιλαλληλία της Διδώς, ήταν το αδύναμο σημείο της, το οποίο εκμεταλλεύονταν οι ζητιάνοι και της ζητούσαν όλο και περισσότερα να τους πηγαίνει.

4.1.2. Η άφιξη των Ελλήνων στη Σμύρνη

Την Πρωτομαγιά του 1919, τα νέα για την άφιξη των Ελλήνων στρατιωτών στη Σμύρνη, η οποία εξυπηρετούσε ξένα συμφέροντα¹³², βρήκαν την οικογένεια Παππά σε εκδρομή στο δάσος. Η έκπληξη ήταν μεγάλη. Την επόμενη μέρα, η μικρή Διδώ ξύπνησε μόνη και συνειδητοποίησε ότι ήταν κλειδωμένη στο σπίτι. Ο ατίθασος

¹³¹ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 44-47

¹³² Δ. Σωτηρίου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 30, 39

χαρακτήρας της δεν επέτρεπε να την αντιμετωπίζουν σαν παιδί και παρά τις προσπάθειες της υπηρέτριας, βγήκε στους πλημμυρισμένους από κόσμο δρόμους αναζητώντας τους Έλληνες στρατιώτες.

Ένα μήνα περίπου αργότερα, ξεκίνησαν τα τραγικά γεγονότα των επιθέσεων και οι σφαγές των Ελλήνων από τους Τούρκους. Το Αϊδίني έγινε τόπος μαρτυρίου για χιλιάδες αθώες ψυχές. Όπως χαρακτηριστικά αφηγείται η Διδώ Σωτηρίου σε ένα από τα βιβλία της, «*Η πλούσια πολιτεία της χαράς έγινε στάχτη μέσα σε λίγες ώρες*».¹³³ Το αρχοντικό του Παππά στη Σμύρνη είχε κατακλυστεί από συγγενικά και φιλικά πρόσωπα που αναζητούσαν καταφύγιο. Άνθρωποι που είχαν χάσει τους δικούς τους, παιδιά που αναζητούσαν τις μανάδες τους και μανάδες που έψαχναν τα παιδιά τους. Η φρίκη και η απελπισία ήταν ζωγραφισμένα στα πρόσωπα όλων. Η μικρή Διδώ ταλαιπωριόταν με αναπάντητα ερωτήματα: Γιατί σκοτώνουν παιδιά; Τι είναι ο πόλεμος που σκορπά τη θλίψη και τον θάνατο παντού;¹³⁴

4.1.3. Η θεία Μαρίτσα και ο θείος Γιώργος

Η αδελφή του Ευάγγελου Παππά, η Μαρίτσα, ήταν παντρεμένη με τον πλούσιο βυρσοδέψη Γιώργο Νικολόπουλο. Ο Νικολόπουλος, ως έξυπνος επιχειρηματίας που ήταν, κατάφερε και δεν τον επηρέασε η κρίση λόγω του πολέμου αφού πρόλαβε να μεταφέρει στο εξωτερικό μεγάλο μέρος των χρημάτων του. Το ζευγάρι, παρά ότι ήταν πλούσιο, είχε επιλέξει -ο σύζυγος- μια ζωή συντηρητική, πληκτική, χωρίς πολυτέλειες. Η γιαγιά (η μητέρα της Μαρίτσας), για να δίνει ένα τόνο χαράς στη ζωή της κόρης της, πήγαινε την εγγονή της, τη μικρή Διδώ για να διασκεδάζουν όλοι μαζί.

Το 1920, ήρθε στον κόσμο το πέμπτο παιδί της οικογένειας, η Έλλη. Ο ερχομός της δεν έφερε συναισθήματα χαράς σε όλους, παρά μόνο στη Διδώ και στη μητέρα της που το καλοδέχτηκαν. Ο πατέρας της το είδε σαν οικονομική επιβάρυνση, ο αδερφός της ήθελε αγόρι και οι αδερφές της σαν ένα άσχημο μωράκι.

Η γιαγιά, βλέποντας τα οικονομικά προβλήματα του βασανισμένου γιου της, πρότεινε να δώσουν ένα από τα κορίτσια στη Μαρίτσα και στον Γιώργο, για να ανατραφεί πλούσια και να βοηθήσει την υπόλοιπη οικογένεια μελλοντικά. Το παιδί έμελλε να είναι η Διδώ, επειδή ήταν το άτακτο παιδί της οικογένειας και είχε την

¹³³ Δ. Σωτηρίου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, σ. 42-44

¹³⁴ Δ. Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011

κατάλληλη ηλικία (ούτε μικρή ούτε μεγάλη). Αξίζει να επισημανθεί ότι το παιδί δεν υιοθετήθηκε, παρά την επιμονή της Μαρίτσας. Ο θεός της έβρισκε συνεχώς προφάσεις για να μην προχωρήσουν την υιοθεσία, επειδή δεν ήθελε τη Διδώ νόμιμη κληρονόμο της περιουσίας του.

Η οικονομική εξασφάλιση της μικρής κόστισε την ανέμελη παιδική της ζωή. Η μέρα που άφησε το πατρικό της με μια μικρή γκρι βαλίτσα στο χεράκι της, ήταν μια μαχαιριά που άνοιξε πληγή στην παιδική καρδούλα της χωρίς να κλείσει ποτέ. Η απόφαση των δικών της να την δώσουν και να την μεγαλώσει η οικογένεια της θείας της, ήταν το πικρό παράπονο της Διδώς σε όλη της τη ζωή. Η απομάκρυνση από την οικογένεια και ο χωρισμός από τα αδέρφια της, της στοίχισε και την πλήγωσε βαθιά.

Η ζωή της πλέον δεν είχε ούτε τη χαρά, ούτε την ελευθερία, ούτε καν τα νόστιμα φαγητά που της προσέφερε το πατρικό της. Ακολουθούσε το πρόγραμμα των θείων της, περνώντας πληκτικά τις μέρες της. Η αναφορά στην οικογένειά της είχε άτυπα απαγορευθεί και οι μνήμες από την πρότερη ζωή της γέμιζαν δάκρυα τα ματάκια της.¹³⁵ Σε μαρτυρία της, η ίδια αναφέρει ότι ο θεός της δεν την άγγιζε σαν πατέρα, αλλά σαν άντρας.¹³⁶

Το καλοκαίρι του '22, ο Γιώργος και η Μαρίτσα επέλεξαν τον Μπουτζά για τις θερινές τους διακοπές. Η ανιαρή ζωή των παραθεριστών απογοήτευσε τη Διδώ, όπως και η απροθυμία του θείου της να της αγοράσει το παραμικρό. Μια μέρα του καλοκαιριού, ο θεός ανακοίνωσε στη σύζυγό του ότι το ίδιο βράδυ θα έπρεπε να πάρει το παιδί και να ταξιδέψουν οι δυο τους για τον Πειραιά. Μαζί τους θα πήγαιναν η οικιακή βοηθός, η συννυφάδα της και τα ανίψια της.

4.2. Η ζωή στον Πειραιά και στην Αθήνα

Η Διδώ και η Μαρίτσα έφθασαν στον Πειραιά όταν η Σμύρνη δεχόταν την εισβολή των Τούρκων στρατιωτών. Αν και η ίδια δεν έζησε τα τραγικά γεγονότα, στο βιβλίο της «*Ματωμένα χώματα*» περιγράφει με γλαφυρότητα τα όσα συνέβησαν.

Το δεκατριάχρονο, πλέον, κορίτσι βρέθηκε προσφυγοπούλα σε έναν ξένο τόπο, ταλαιπωρημένο και άρρωστο. Καθημερινά πήγαινε στο λιμάνι, περιμένοντας τον ερχομό της οικογένειάς της. Η άφιξή τους ήταν δύναμη ζωής, αλλά ταυτόχρονα σήμανε την προσφυγιά και τον σκληρό αγώνα για την επιβίωση. Σε αντίθεση με την

¹³⁵ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 61-62

¹³⁶ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 55

οικογένεια Νικολόπουλου, η οικογένεια Παππά ζούσε με δανεικά αναζητώντας στέγη και εργασία.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ήρθε στην Ελλάδα ο θείος Γιώργος με τον αδερφό του και νοίκιασαν ένα σπίτι στην Καστέλα, όπου ζούσαν όλοι μαζί. Στα σχέδιά του συμπεριλαμβανόταν ένα εργοστάσιο βυρσοδεψίας, για το οποίο επέβαλε σκληρή οικονομία από τα μέλη των δύο οικογενειών.

Η μόνη έξοδος της Διδώς από το σπίτι ήταν για να πάει στο σχολείο θηλέων, όπου την είχαν γράψει. Έως τότε, οι γνώσεις της ήταν τραγούδια της εποχής - πατριωτικά και ερωτικά-. Η απαγόρευση εξόδου από το σπίτι, καλλιέργησε στη νεαρή ευαίσθητη Διδώ το αίσθημα του ρομαντισμού, που ήταν έκδηλο στην καθημερινότητά της. Το πρώτο της φλερτ, το είχε -μέσω παραθύρου- με ένα νεαρό από τη σχολή, απέναντι από το σπίτι της. Στο Γυμνάσιο, γνώρισε την πολύ καλή της φίλη, Λέλα Παλαιολόγου, και μαζί με άλλες κοπέλες ζούσαν το ρομαντισμό της εποχής, γράφοντας ερωτικά γράμματα, γράφοντας σε λευκώματα, νιώθοντας ερωτευμένες με τα πάντα. Σε εκδρομή στην επαρχία χανόταν στα βουνά, για να μην αντικρίζει τα παιδιά που πείναγαν και την επηρέαζαν αρνητικά στην ψυχολογία της. Ζητούσε να δίνουν νερό σε εργάτες διπλανής πολυκατοικίας για να τους ακούει να πίνουν και να ευφραίνεται, επειδή η ίδια αδυνατούσε να πει λόγω ενός προβλήματος υγείας. Κατά τη μεταφορά της σε αίθουσα χειρουργείου, ζήτησε να δει τα δέντρα έξω από το παράθυρο της κλινικής για να χαιρετήσει τη φύση που τόσο αγαπούσε.¹³⁷ Το ταξίδι με φίλους στην Ιταλία για να θαυμάσει από κοντά μνημεία και μουσεία, που είχε στερηθεί τόσα χρόνια.

Οι θείοι της δεν την άφησαν να τελειώσει το Γυμνάσιο και την έστειλαν στην Ακαδημία Γυναικείας Μορφώσεως, όπου διδάσκονταν γαλλικά, λογοτεχνία και οικοκυρικά. Στα χρόνια της Ακαδημίας, όλοι ήθελαν να γίνει συγγραφέας, αλλά το δικό της όνειρο ήταν να ασχοληθεί με το θέατρο. Δυστυχώς όμως, η χαμηλή αυτοεκτίμηση για την εμφάνισή της ήταν η αιτία που το όνειρό της αυτό εξανεμίστηκε. Η μοίρα ίσως ήξερε τι έπρεπε να γίνει... Οι καθηγητές της την θαύμαζαν για τον λόγο της, γι' αυτό τη βοηθούσαν να εξελιχθεί. Ανάμεσά τους, ξεχωρίζει ο καθηγητής-λογοτέχνης Κώστας Παρορίτης, ο οποίος ήταν ερωτευμένος μαζί της και της αφοσιώθηκε για να την μυήσει στους κόλπους της λογοτεχνίας. Τον συνόδευε σε θεατρικές παραστάσεις, μουσεία, μουσικές εκδηλώσεις, διαλέξεις,

¹³⁷ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 80-82

ομιλίες, όπου συναντούσε ανθρώπους του πνεύματος. Αλλά όλα αυτά δεν κράτησαν πολύ, αφού ο σκληρός θεός Γιώργος σταμάτησε τη φοίτησή της στην Ακαδημία και της απαγόρευσε κάθε επαφή με τον Παρορίτη.

Η Διδώ ζούσε σε ένα πλούσιο περιβάλλον, έχοντας αφήσει στο παρελθόν τις στερήσεις λόγω της βαριάς οικονομίας που επέβαλε ο θεός της. Αντίθετα, η βιολογική της οικογένεια συνέχιζε να ζει στον Πειραιά με πολλές στερήσεις και με τον άλλοτε εύπορο Ευάγγελο Παππά να ζει με δανεικά, ακόμα και από την κόρη του. Η μητέρα της, για να βοηθήσει, έφτιαχνε καλλυντικά με συνταγές από τη Μικρά Ασία και τα πουλούσε. Από τα αδέρφια της, η Δέσπω και ο Γιώργος πρόσφεραν στο ταμείο του σπιτιού, ενώ η Ηρώ ζούσε πλέον με το σύζυγό της σε άλλο σπίτι και η μικρή Έλλη ήταν μαθήτρια Δημοτικού.¹³⁸

Ο Γιώργος, ο οποίος δούλευε ως ασυρματιστής σε ένα καράβι που εκτελούσε το δρομολόγιο Πειραιάς-Οδησσό, ήταν αγγελιοφόρος καλών ειδήσεων από τη Σοβιετική Ένωση, όπου οι αγρότες και οι εργάτες είχαν «φωνή» και χαιρόνταν με την επανάσταση του Οκτώβρη. Βλέποντας το άδικο της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στην εργατική τάξη, η Διδώ το παραλλήλιζε με την περιοριστική ζωή που της επέβαλαν οι θείοι της. Είχε γίνει μια μικρή επαναστάτρια εξαιτίας της καταπιεσμένης προσωπικής της ζωής και όχι λόγω του Παρορίτη που πίστευε ο θεός της.

4.3. Το όνειρο των σπουδών

Η αγάπη της για τη λογοτεχνία ξεκίνησε από τα βιβλία που είχε ο παππούς της, Γιώργος Παππάς -καθηγητής στη Μεγάλη του Γένους Σχολή-, συνεχίστηκε με κάποια βιβλία που έβρισκε στα σκουπίδια του γείτονά της, όταν ζούσαν σε μία πανσιόν στην Αθήνα, και έγινε πάθος στα φοιτητικά χρόνια στην Ακαδημία. Διάβαζε Νίτσε, Γκόγκολ, Ντοστογιέφσκι, Γκόρκι, Τσέχοφ και αργότερα Μαρξ, Ένγκελς και Ρόζα Λούξεμπουργκ, οπότε και ξεκινά η επανάστασή της.¹³⁹ Η λαχτάρα της να σπουδάσει ήταν μεγάλη, παρά τις συνεχείς διακοπές από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα λόγω της άρνησης του θείου της.

Το όνειρό της έφηβης Διδώς ήταν να σπουδάσει στο Παρίσι, στην πόλη του πνεύματος και των τεχνών. Σύμμαχος για να πείσει τη θεία της ήταν η καλή της φίλη

¹³⁸ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 97-98

¹³⁹ Δ. Σωτηρίου, *Ανασκαφές*, Αθήνα 2018, σ. 18-21

Φρόσω Ευθυμιάδη, φοιτήτρια στη Βιέννη.¹⁴⁰ Μετά από πολλές συζητήσεις, η θεία Μαρίτσα έδωσε τη συγκατάθεσή της για να πάει στο Παρίσι, αλλά λόγω ενός προβλήματος υγείας της Διδώς, τελικά δεν την έστειλε.

Οι συνεχείς πιέσεις για σπουδές στη Γαλλία δεν μετέπεισαν τους θείους της, οι οποίοι προσέλαβαν μία φοιτήτρια για να συνεχίσει τις σπουδές της στο... σπίτι. Η φοιτήτρια ήταν η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, η ποιήτρια του ύμνου του ΕΛΑΣ στην Κατοχή.¹⁴¹ Με την Σοφία έγιναν φίλες και τη γνώρισε στην παρέα της. Εκεί ξεκίνησε να διαβάσει Καζαντζάκη και Μαρξ, πλησιάζοντας σιγά σιγά την Αριστερά, και να γνωρίζει ανθρώπους της διάνοησης, όπως ο Βάρναλης και η Γαλάτεια Καζαντζάκη. Η επιθυμία της να βοηθήσει την εργατική τάξη, την οδήγησε στα γραφεία των συνδικάτων τους στην Αθήνα, αλλά αυτοί -λόγω της περιποιημένης εμφάνισής της- την έστειλαν στα γραφεία των υπαλλήλων ανώνυμων εταιρειών. Εκεί, την καλοδέχτηκαν και γνώρισε πρόσωπα του ΚΚΕ (όπως οι Ηλέκτρα Αποστόλου, Γιάννης Σιδερίδης, Θανάσης Βλάσσης), αλλά και πρόσωπα του πνεύματος (όπως οι Βαγγέλης Μπρίκας, Τζώρτζης Κούμουλος, Παναγής Λεκατσάς).¹⁴² Η Διδώ, χωρίς να το έχει συνειδητοποιήσει, ξεκινούσε την πορεία της στους κοινωνικούς και εθνικούς αγώνες.

4.4. Ο γάμος της με τον Πλάτωνα Σωτηρίου

Η επιθυμία της θείας Μαρίτσας να αποκαταστήσει την ανιψιά πριν κλείσει τα μάτια της, δεν ευδοχώθηκε. Παρά τις πολλές προτάσεις για υποψήφιους γαμπρούς, η Διδώ δεν ενέδωσε σε καμιά. Ο χαμός της θείας έβγαλε στην επιφάνεια συναισθήματα που ούτε η ίδια δεν ήξερε ότι κρύβει μέσα της. Μετά το θάνατό της συνειδητοποίησε ότι την αγαπούσε πολύ και ας την έπνιγαν οι αποφάσεις της.

Τον Αύγουστο του 1933 παντρεύτηκε τον Πλάτωνα Σωτηρίου, καθηγητή μαθηματικών, με τον οποίο έζησαν 52 χρόνια μαζί. Τον γνώρισε μέσω της αδερφής του, Έλλης Ζέη -μητέρα της Άλκης Ζέη-, με την οποία ήταν φίλες. Δεν τον ερωτεύτηκε, αλλά την κέρδισαν το παρουσιαστικό και η ευγένειά του. Το ζευγάρι δεν απέκτησε παιδιά, από επιλογή της Διδώς, που ήταν δραστήρια κοινωνικά με πολλαπλά ενδιαφέροντα. Η μοίρα τους επιφύλασσε -αργότερα- να μεγαλώσουν το παιδί της αδερφής της, Έλλης Παππά, η οποία μαζί με τον σύζυγό της Νίκο

¹⁴⁰ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 107

¹⁴¹ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 109

¹⁴² Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 111

Μπελογιάννη βρέθηκαν στη φυλακή για λόγους ιδεολογικούς. Ο φόβος και η ευθύνη για την ανατροφή του ανιψιού της ενίσχυσε την επιλογή της να μην γίνει μητέρα.¹⁴³

Ο Σωτηρίου δεν είχε να προσφέρει υλικά αγαθά στη Διδώ, μόνο αγάπη, σεβασμό και ελευθερία, την οποία ποθούσε η νέα του σύζυγος. Μετά τον γάμο, πήγαν να ζήσουν μαζί με τον θείο της στο τριώροφο σπίτι τους στους Αμπελόκηπους. Εκεί, η Διδώ διοργάνωνε δεξιώσεις, χορούς, συγκεντρώσεις. Όλη η αφρόκρεμα της υψηλής και πνευματικής κοινωνίας βρέθηκε εκεί, όπως συνέβαινε με τις συγκεντρώσεις της μητέρας της στη Μικρά Ασία. Παράλληλα, τα πρωινά φοιτούσε στο Γαλλικό Ινστιτούτο, συνεχίζοντας τις σπουδές της στα γαλλικά και τη λογοτεχνία. Σε όλα αυτά, υπήρχε χρόνος και δραστηριοποιόταν στους κύκλους της Αριστεράς και σε φεμινιστικούς συνδέσμους.

Ο Πλάτων τη λάτρευε και ήταν πάντα παρών για να τη βοηθάει και να της συμπαραστέκεται, χωρίς να ζητάει το παραμικρό. Η αγάπη μεταξύ τους ξεπερνούσε κάθε όριο. Τα τελευταία οκτώ χρόνια της κοινής τους ζωής, η υγεία του είχε κλονιστεί και η Διδώ είχε αφοσιωθεί σε αυτόν. Τον Αύγουστο του 1985, ο γλυκός της Πλάτων έφυγε από τη ζωή στο ησυχαστήριό τους στα Βασιλικά Ευβοίας, ευτυχισμένος για τα χρόνια που έζησε με την αγαπημένη του.

4.5. Η αρχή της αγωνιστικής της πορείας

Στις αρχές της δεκαετίας του '30, η Διδώ υπήρξε από τα βασικά μέλη της αντιφασιστικής επιτροπής της Αριστεράς. Η προπαγανδιστική δράση της επιτροπής ήταν αποτελεσματική, εκπληρώνοντας το στόχο της που ήταν να φέρουν στην Αριστερά ανθρώπους των γραμμάτων. Ο αγώνας της Διδώ ήταν σημαντικός και το 1934 τα κεντρικά μέλη την εξέλεξαν να παραστεί στο Παγκόσμιο Αντιφασιστικό Συνέδριο Γυναικών στο πολυπόθητο Παρίσι.¹⁴⁴ Ο θείος Γιώργος, σε αντίθεση με τον σύζυγό της, Πλάτων, είχε αντιρρήσεις για το ταξίδι της στη Γαλλία και της έθεσε όρο να του δώσει τα χρήματα που είχε από τη θεία της στο σπίτι, με την πρόφαση μην χαθούν. Η Διδώ αποδέχτηκε τον όρο, απόφαση η οποία αποδείχτηκε λανθασμένη στην πορεία. Μετά το Παρίσι, επισκέφθηκε την Κοινωνία των Εθνών στη Γενεύη, όπου εξέφρασε την αρνητική στάση των Ελλήνων για την επιστροφή του Βασιλέως Γεωργίου.

¹⁴³ https://www.youtube.com/watch?v=GSsLF_0vxQg (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

¹⁴⁴ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 134-135

Η κοινωνικότητά της την έκανε αγαπητή στις παρέες, έχοντας αποκτήσει πολλές φίλες και φίλους. Οργάνωνε βραδιές διασκέδασης στο σπίτι της και πήγαινε και σε άλλες που την καλούσαν, είτε με τον άντρα της είτε μόνη. Οι συζητήσεις ήταν για θέματα λογοτεχνίας, τέχνης, φύσης και φυσικά για την πολιτική. Εκτός από τις συνεντεύξεις σε σπίτια, το ζεύγος Σωτηρίου και η παρέα τους ταξίδευαν και απολάμβαναν τη φύση. Παρά τα πρέπει που επέβαλε η εποχή, η Διδώ απολάμβανε τη ζωή καπνίζοντας, κάνοντας γυμνισμό, οδηγώντας μοτοσυκλέτα, κάνοντας σκι. Δεν θεωρείτο αντικομορμίστρια, απλά ήταν μια κοπέλα που ζούσε ελεύθερη χωρίς να υπολογίζει τους κοινωνικούς κανόνες που επιβάλλει η εποχή της.

Η φεμινιστική της δράση την έφερε κοντά σε γυναικείες οργανώσεις και στους προσφυγικούς συνοικισμούς όπου υπήρχε πρόσφορο έδαφος για τον αγώνα της ενάντια στο φασισμό. Η εξυπνάδα και η διπλωματικότητα της Διδώς, την έκαναν αγαπητή και πολλοί προσεταιριζόνταν τις ιδέες της.

Στους κύκλους που συναναστρεφόταν γνώρισε τον Αλέξανδρο Σβώλο, τον Οκτάβιο Μερλιέ, τον Δημήτρη Γληνό, και τον Αντώνη Δουμά -στα μάτια του οποίου είδε το ερωτικό πάθος-. Επίσης, γνώρισε την Μέλπω Αξιώτη, την οποία έφερε στην Αριστερά.

4.6. Η δημοσιογραφική της σταδιοδρομία

Με την επιστροφή της από τη Γενεύη, η Διδώ και ο Πλάτωνας έφυγαν από το σπίτι του θείου της και συνειδητοποίησαν ότι τα χρήματα που του είχε δώσει δεν θα επέστρεφαν ποτέ στα χέρια της. Η απόφασή τους να μετακομίσουν σε δικό τους σπίτι, τους έφερε αντιμέτωπους με οικονομικές δυσκολίες. Το εισόδημα του συζύγου δεν ήταν αρκετό για να ζήσουν, με αποτέλεσμα η Διδώ να ξεκινήσει να εργάζεται ως μεταφράστρια στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος*. Το ταλέντο της στη γραφή αναγνωρίστηκε σύντομα από τους ανθρώπους της εφημερίδας, οι οποίοι την έβαλαν στο ρεπορτάζ. Η δικτατορία του Μεταξά ανέκοψε την κυκλοφορία της εφημερίδας, αλλά ο ευφυής Αντώνης Νικολόπουλος -σύζυγος της ιδιοκτήτριας της εφημερίδας- εξέδωσε το περιοδικό *Γυναίκα*, όπου την έκανε αρχισυντάκτρια και οι πωλήσεις αντάμειψαν την επιλογή του.

Ο Νικολόπουλος, γοητευμένος και ερωτευμένος με τη Διδώ, έγινε ο φύλακας της στηρίζοντάς την στα χρόνια της δικτατορίας, όπου οι απαγορεύσεις και οι συλλήψεις ήταν καθημερινό φαινόμενο. Μια μέρα, που η Διδώ συνελήφθη από την

Ασφάλεια, επειδή είχε δώσει τον «απαγορευμένο» *Επιτάφιο* του Περικλή στη Γαλάτεια Καζαντζάκη,¹⁴⁵ ο καλός της φύλακας ήταν εκεί για να την σώσει από τη φυλάκιση και τη γραπτή απάρνηση του κομμουνισμού.

Η καλή της φίλη, όμως, Μέλω, την πρόδωσε και τη στιγματίσε στους αριστερούς συντρόφους. Υποστήριξε ότι η Διδώ υπέγραψε για να αφεθεί ελεύθερη, πικραίνοντάς την. Ο Νικολόπουλος, για να απομακρύνει την αγαπημένη του από τον κίνδυνο νέας σύλληψης από την Ασφάλεια, την έστειλε στη Γαλλία με την ιδιότητα της δημοσιογράφου. Εκεί, της δόθηκε η ευκαιρία να συνεχίσει τις σπουδές της, που ήταν όνειρο ζωής, αλλά την απορρόφησαν οι λογοτεχνικές συναθροίσεις όπου γνώρισε Γάλλους συγγραφείς και κομμουνιστές και μέλη αντιφασιστικών κινημάτων, όπως η κόρη και ο γαμπρός της Μαρίας Κιουρί.

Η Διδώ εκμεταλλεύτηκε την παραμονή της στο Παρίσι και την ιδιότητά της, όχι μόνο για νέες γνωριμίες, αλλά και για πολιτικές επαφές. Ένας αξιωματούχος της Γ' Διεθνούς την συμβούλεψε να συνεχίσει την αντιφασιστική δράση στην Ελλάδα, μέσα από ήδη υπάρχουσες οργανώσεις και από τον νόμιμο έντυπο τύπο που κυκλοφορούσε. Η συμβουλή αυτή, αξιοποιήθηκε από την δαιμόνια Διδώ όταν επέστρεψε στην Ελλάδα το 1936. Μέσα από τα άρθρα της στο περιοδικό *Γυναίκα*, προωθούσε τις αντιφασιστικές ιδέες, χωρίς να υποπίπτουν στη λογοκρισία του Μεταξά.

4.6.1. Παράνομη δράση στην Κατοχή

Το 1941, η έλευση των Γερμανών στην Αθήνα, βρήκε την νεαρή Έλλη στο σπίτι της Διδώς μαζί με άλλους να συζητούν τις επόμενες δράσεις τους. Η δικτατορία δεν τους είχε ανακόψει και συνέχιζαν δυναμικά τον αγώνα τους, με σκέψεις για την αρχή της αντίστασης.¹⁴⁶ Τα χρόνια που ακολούθησαν ήταν χρόνια παράνομης δράσης, φτώχειας, πείνας, εκτελέσεων.

Η έλλειψη ενημέρωσης των πολιτών για τα γεγονότα, τροφοδότησε τις αντιστασιακές οργανώσεις να εκδώσουν παράνομο έντυπο τύπο, με κίνδυνο τις ζωές τους. Η Διδώ και η αδελφική της φίλη Μέλω, εργάζονταν στις εφημερίδες *Γυναικεία Δράση* και *Σοβιετικά Νέα*, που κυκλοφορούσαν και εμπύχωναν το λαό. Τα άρθρα της Διδώς, που έριχναν φως στα γεγονότα και οι αναγνώστες καταλάβαιναν βαθύτερα

¹⁴⁵ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 163-164

¹⁴⁶ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 174-175

αυτό που συμβαίνει πίσω από τα κλειστά παράθυρα, την ξεχώρισαν και της πρόσφεραν συνεργασία με τον *Ριζοσπάστη*.

Στα τέλη της Κατοχής, η Διδώ έγινε αρχισυντάκτρια στον *Ριζοσπάστη*, η μοναδική γυναίκα σε αυτή τη θέση έως και σήμερα. Είχε αναλάβει το διεθνές ρεπορτάζ και υπέγραφε με το ψευδώνυμο Σ. Δέλτα (από τα αρχικά του ονόματός της).¹⁴⁷ Στην εφημερίδα εργαζόταν και η μικρή της αδελφή, η Έλλη, η οποία -αξίζει να σημειωθεί- έγραψε το άρθρο για την απελευθέρωση της Αθήνας. Το βράδυ της απελευθέρωσης βρέθηκε στα Ανάκτορα, με θερμό κλίμα υποδοχής από τον υπουργό Γιάννη Ζέβγο, για να καλύψει ως δημοσιογράφος σύσκεψη που είχε προγραμματιστεί.

Η μαχόμενη Διδώ υπήρξε υπόδειγμα δημοσιογράφου, όπως αναφέρει το 1989 ο αντιπρόεδρος της ΕΣΗΕΑ Νίκος Καραντινός.¹⁴⁸

4.6.2. Η διαγραφή της από την Αριστερά

Τα χρόνια που ακολούθησαν της Κατοχής, έφεραν τη διχόνοια και το θάνατο στην Ελλάδα. Η υπευθυνότητα της ευσυνείδητης δημοσιογράφου, την πίεζε ψυχολογικά να ρίξει φως στα πραγματικά αίτια των σχεδίων των ξένων. Το δημοσιογραφικό της ήθος και η συνέπειά της, της χάρισαν την είδηση-βόμβα της απόσυρσης των Άγγλων από την Ελλάδα και της παράδοσής της στους Αμερικανούς. Σαν αφοσιωμένο στέλεχος της Αριστεράς, πρώτα ειδοποίησε το κόμμα και μετά την εφημερίδα. Την είδηση την πληροφορήθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου κάλυπτε τις εργασίες της Επιτροπής Έρευνας του ΟΗΕ. Η απόφασή της, όμως, να επιστρέψει στην Αθήνα -χωρίς την άδεια της εφημερίδας- και να μην συνεχίσει την κάλυψη της Επιτροπής, στοίχισε τη διαγραφή της από το κόμμα της Αριστεράς, το 1947.

Η Διδώ πληγώθηκε βαθιά από αυτή την απρόσμενη απόφαση των συντρόφων της. Απογοητεύθηκε τόσο, που αρνήθηκε να επιστρέψει στον *Ριζοσπάστη*, όταν την κάλεσαν να ξεκινήσει να αρθρογραφεί. Η σχέση της με την εφημερίδα δεν ήταν απλώς μια συνεργασία, αλλά μια σχέση δημιουργική και συμβολική.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Δ. Σωτηρίου, *Τα πρώτα βήματα του Ψυχρού Πολέμου (1945-1947)*, Αθήνα 2009, σ. 13, στο εξής βλ. Δ. Σωτηρίου, *Τα πρώτα βήματα του Ψυχρού Πολέμου (1945-1947)*

¹⁴⁸ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 181

¹⁴⁹ Δ. Σωτηρίου, *Τα πρώτα βήματα του Ψυχρού Πολέμου (1945-1947)*, σ. 11

Στη συνέχεια, λόγω της αγάπης της για τη δημοσιογραφία, συνεργάστηκε με τα περιοδικά της Αριστεράς, *Επιθεώρηση Τέχνης* και *Δρόμοι της Ειρήνης*, καθώς και με την εφημερίδα *Αυγή*.

4.7. Η αδελφή της, Έλλη

Η διαγραφή της από το κόμμα την ώθησε στη συγγραφή βιβλίου με θέμα την εξωτερική πολιτική, καθώς ήταν γνώστρια του αντικειμένου. Τα γεγονότα της πολιτικής σκηνής την πρόλαβαν και τα χειρόγραφα του βιβλίου έμειναν κρυμμένα σαν πολύτιμος θησαυρός, αλλά έπειτα από δύο χρόνια ανακάλυψε ότι είχαν καταστραφεί.

Παράλληλα, η προσφυγοπούλα Έλλη είχε γίνει στέλεχος του ΚΚΕ και πολεμούσε για την εργατική τάξη, συνεχίζοντας το έργο της αδελφής της. Η ειρωνεία είναι ότι η διαγραμμένη Διδώ προσέφερε στον αγώνα του κόμματος μέσω της Έλλης, ενώ κάποιοι εγγεγραμμένοι προσπαθούσαν να περάσουν απαρατήρητοι χωρίς ανάληψη δράσεων.

Τα Χριστούγεννα του '50 πραγματοποιήθηκε ο μεγάλος φόβος της Διδώς, η σύλληψη της μικρής αδελφής της. Ένα νέο κεφάλαιο ευθυνών ξεκινούσε για την πολύπαθη Διδώ. Μαζί με την Έλλη συνελήφθησαν και άλλα μέλη του ΚΚΕ, ένα από αυτά ήταν ο Νίκος Μπελογιάννης, μυστικός συνεργάτης και εραστής της. Η αποκάλυψη της εγκυμοσύνης της μικρότερης αδελφής επιφόρτισε τη δραστήρια Διδώ υπέρ της απελευθέρωσης του ζευγαριού.

Τον Αύγουστο του 1951, η Έλλη έφερε στον κόσμο τον γιο του Νίκου Μπελογιάννη. Στις 16 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, βγήκε η απόφαση του Στρατοδικείου Αθηνών η οποία ήταν καταδικαστική, αφού δώδεκα ψυχές καταδικάστηκαν εις θάνατον!¹⁵⁰ Ο καθημερινός αγώνας της Διδώς συνεχιζόταν με επισκέψεις στις φυλακές Αβέρωφ για τη φροντίδα του ανιψιού και της αδελφής της, με τηλεγραφήματα, συναντήσεις και διαμαρτυρίες με την ελπίδα να βρεθεί βοήθεια και να ανακληθεί η απόφαση του στρατοδικείου. Η κατακραυγή του κόσμου για την απόφαση, οδήγησε στην παραπομπή του Μπελογιάννη και άλλων σε νέα δίκη με την κατηγορία της κατασκοπείας. Την 1η Μαρτίου 1952, το Α' Διαρκές Στρατοδικείο αποφάσισε δις ισόβια, διαλύοντας την απελπισμένη Διδώ.

¹⁵⁰ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 203

Η ποινή της Έλλης ήταν ενδεκαετής φυλάκιση, αλλά η πραγματική ήταν να ζει... εκτελεσμένη. Έως την ηλικία των τριών ετών, το μωρό μεγάλωσε στη φυλακή μαζί με τη μητέρα του και στη συνέχεια το πήρε η Διδώ έως τα δεκατρία του που αποφυλακίστηκε η Έλλη. Το μωρό, ο μικρός Νίκος, ξύπνησε πρωτόγνωρα συναισθήματα στην Διδώ και την ωρίμασε γλυκά. Έγινε η δεύτερη μάνα τόσο για το παιδί όσο και για την ίδια την Έλλη. Καθημερινά μαγείρευε μικρασιάτικα φαγητά και τα πήγαινε στη φυλακή, παίρνοντας τα εύσημα από τις συγκρατούμενες που δοκίμαζαν.

Η αφοσίωση του Πλάτωνα και της Διδώς στον ανιψιό τους ήταν απόλυτη. Ζούσαν για αυτό το παιδί, προσφέροντάς του τα πάντα. Ο φόβος και η ευθύνη τούς είχε κάνει υπερπροστατευτικούς σε μεγάλο βαθμό.

4.8. Το συγγραφικό της έργο

Η ανατροφή του Νίκου, περιόρισε τις εξόδους της και της γέννησε την επιθυμία να γράφει ώστε να γεμίζει τις ώρες της. Μετά από μία λαμπρή δημοσιογραφική καριέρα και αγωνιστική δράση με το κόμμα της Αριστεράς, ήρθε η ώρα να αποτυπώσει στο χαρτί τα βιώματά της και να προβάλλει το μικρασιατικό προσφυγικό δράμα.

Το 1959, κυκλοφόρησε το πρώτο της βιβλίο με τίτλο «*Οι νεκροί περιμένουν*». Στις σελίδες του βιβλίου ξεδιπλώνεται η ζωή των Ελλήνων στη Σμύρνη και στο Αϊδίνι από τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912 έως την προσαρμογή των προσφύγων στην Ελλάδα μετά το '22, μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες και αναμνήσεις της συγγραφέως. Ο καθηγητής στο Ινστιτούτο Ανατολικών Γλωσσών στο Παρίσι, Θράσος Καστανάκης, και ο Γάλλος ελληνιστής Μιραμπέλ συμπεριέλαβαν το βιβλίο της στη διδακτέα ύλη των μαθημάτων τους.¹⁵¹

Το δεύτερο βιβλίο της εκδόθηκε δύο χρόνια μετά, με τίτλο «*Ηλέκτρα*». Το θέμα του ήταν η ζωή της αντιστασιακής Ηλέκτρας Αποστόλου, στενής φίλης της συγγραφέως και συναγωνίστριας στο ΕΑΜ, που έδωσε τη ζωή της για ένα καλύτερο αύριο στην Ελλάδα.¹⁵²

Το 1962, ήταν η χρονιά που κυκλοφόρησε το βιβλίο σταθμός για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας, τα «*Ματωμένα χρώματα*». Η αφορμή για τη συγγραφή του βιβλίου ήταν το πρώτο της έργο, το οποίο συγκίνησε τον Μανώλη Αξιώτη,

¹⁵¹ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 220

¹⁵² Δ. Σωτηρίου, *Ηλέκτρα*, Αθήνα 2014, σ. 9-17

Μικρασιάτη στην Κοκκινιά, και τον οδήγησε στην Διδώ για να της αφηγηθεί τις δικές του μικρασιάτικες και προσφυγικές εμπειρίες μαζί με ένα προσωπικό σημειωματάριο. Οι προσωπικές εξομολογήσεις του πρόσφυγα Μανώλη Αξιώτη αποτέλεσε υλικό πρόκληση για τη συγγραφέα. Τα δύο πρώτα βιβλία ήταν δικά της βιώματα και μνήμες, ενώ τώρα είχε να καταγράψει στο χαρτί τις μνήμες ενός τρίτου και να προβάλλει την αλήθεια των γεγονότων. Στο βιβλίο εξιστορείται η ζωή του Μ. Αξιώτη με παράλληλη καταγραφή της καθημερινότητας, ιστορικών γεγονότων και προβολή των αιτιών της Καταστροφής, δίνοντας αντιπολεμικό μήνυμα και εκφράζοντας αμερόληπτα τον ελληνικό και τουρκικό πόνο.

Με αφορμή τα βιβλία της, που είχαν μεγάλη αποδοχή στη Σοβιετική Ένωση, η Διδώ ταξίδεψε στη Μόσχα, το 1963, καλεσμένη της Ένωσης Συγγραφέων και παράλληλα συμμετείχε στο συνέδριο της Παγκόσμιας Ομοσπονδίας Γυναικών. Το 1965, ταξίδεψε για δεύτερη φορά στη Μόσχα ως δημοσιογράφος -αρθρογράφουσε στην εφημερίδα *Αυγή*- και αντιστασιακή, καλεσμένη στο συνέδριο της Παγκόσμιας Ομοσπονδίας Αντιστασιακών για την επέτειο των είκοσι χρόνων από την πτώση του ναζισμού, όπου παρίστατο ο Μανώλης Γλέζος.¹⁵³

Ο θεατρικός μονόλογος *«Πολιτεία κωφαλάλων»* γράφτηκε με αφορμή την εκούσια παραμονή της σε νευρολογική κλινική επί δικτατορίας, όπου κατέφυγε για να μη συλληφθεί από την Ασφάλεια. Το έργο είναι μια αλληγορία για τη σιωπή και τη φίμωση που είχε επιβληθεί σε συγγραφείς και ανθρώπους της τέχνης την περίοδο της δικτατορίας. Δημοσιεύθηκε πολύ αργότερα (1995) από τη συγγραφή του, μαζί με δύο θεατρικά που, επίσης, έγραψε εκείνη την περίοδο. Μετά την εμπειρία της στη νευρολογική κλινική, αποσύρθηκε από τα κοινά για αποφυγή ανεπιθύμητων «συναναστροφών» με τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Συνέχισε την ενασχόλησή της με το γράψιμο και την ανατροφή του Νίκου, διότι η αδελφή της Έλλη, είχε εξοριστεί στη νήσο Γιούρα.

Τη δεκαετία του '70, με την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο, ξύπνησαν μνήμες σε όλους τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, συμπεριλαμβανομένης και της Διδώς. Οι μνήμες αυτές την ώθησαν να ξεκινήσει να γράφει το βιβλίο *«Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο»*, όπου γίνεται καταγραφή ιστορικών γεγονότων που δεν είχαν αναφερθεί από μελετητές,

¹⁵³ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 237-238

ερευνητές και δημοσιογράφους. Το έργο της κυκλοφόρησε το 1975 και περιέχει χειρόγραφα που μπόρεσε και διέσωσε από τα προηγούμενα έτη.

Το βιβλίο *«Εντολή»* το ξεκίνησε το 1967, από την επιθυμία της να καταγράψει τα βιώματά της από την μεταπελευθερωτική Ελλάδα, αλλά χρειάστηκε να το αρχίσει και να το ξαναρχίσει αρκετές φορές, αφού κατέστρεφε τα γραπτά της για να μην πέσουν στα χέρια των Αρχών και γίνουν η αιτία σύλληψής της. Την περίοδο εκείνη, οι ελεύθεροι ένιωθαν φυλακισμένοι, μη έχοντας την ελευθερία του λόγου και των πράξεών τους. Η ολοκλήρωση του βιβλίου έγινε το 1976, το οποίο κατατάσσεται στην πολιτική λογοτεχνία.

Το 1978 και το 1979 κυκλοφόρησε δύο νεανικά βιβλία, το *«Μέσα στις φλόγες»* και το *«Οι Επισκέπτες»* αντίστοιχα. Το πρώτο ήταν το βιβλίο *«Οι νεκροί περιμένουν»* σε μορφή απευθυνόμενη σε νεανικό κοινό, ενώ το δεύτερο ασχολείται με νεανικούς προβληματισμούς. Η συγγραφή νεανικών βιβλίων ήταν για τη Διδώ διέξοδος από το μυθιστόρημά της *«Κατεδαφιζόμεθα»*, το οποίο εκδόθηκε το 1982.

Σε αυτό το τελευταίο, παρουσιάζεται η ζωή στην Ελλάδα από το 1950 έως το 1965, μια περίοδος αλλαγών, όπου κατεδαφίζονται όλα και οικοδομούνται από την αρχή. Κατά τη συγγραφή του, η Διδώ είχε την ανάγκη να πει τα πάντα που είχε μέσα της, να προλάβει να τα πει.¹⁵⁴ Διαβάζοντάς το, ο αναγνώστης ανακαλύπτει τον εαυτό του μέσα από τους αγώνες του πρωταγωνιστή, Άρη Γιαννούλη. Το βιβλίο είχε και έχει μεγάλη απήχηση στους έφηβους και τους νέους, παρόλο που δεν ανήκει στην νεανική πεζογραφία.

Μετά το θάνατό της κυκλοφόρησαν τα βιβλία -βασισμένα σε χειρόγραφα της- *«Τυχαίο συναπάντημα και άλλες ιστορίες»*, *«Τα πρώτα βήματα του Ψυχρού Πολέμου»*, *«Τα παιδιά του Σπάρτακου, Ανασκαφές»* και *«Ηρωες και Αντιήρωες. Τριάντα διηγήματα 1931-1991»*.

Πολλά από τα έργα της έχουν μεταφραστεί σε άλλες γλώσσες και κυκλοφορούν στο εξωτερικό. Κάποια από αυτά έχουν μπει σε σχολικά βιβλία, αποδεικνύοντας την ιστορική και λογοτεχνική αξία τους.

4.9. Οι βραβεύσεις της

Το συγγραφικό έργο και η προσφορά της Διδώς Σωτηρίου άργησε να εκτιμηθεί από το ελληνικό κράτος. Το γειτονικό κράτος της Τουρκίας βράβευσε

¹⁵⁴ Σ. Τσακίρη, *ό. π.*, σ. 279

πρώτο την πολυγραφότατη Διδώ με το βραβείο Ελληνοτουρκικής Φιλίας *Αμπντί Ιπεκτσι* το 1983. Δύο χρόνια μετά, της απονεμήθηκε πάλι το βραβείο *Αμπντί Ιπεκτσι*, ενώ το 1989 ήρθε η πρώτη βράβευση από το ελληνικό κράτος με το Ειδικό Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας, το οποίο θεσμοθετήθηκε έπειτα από ενέργειες της τότε υπουργού πολιτισμού, Μελίνας Μερκούρη.

Ακολούθησαν βραβεύσεις από την Ακαδημία Αθηνών (1990) και από το Ελληνικό Ινστιτούτο της Αγγλίας (1993), από τον Πρόεδρο της Ελληνικής (1996) και από τον Πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας. Ο τότε Πρόεδρος, Κωστής Στεφανόπουλος, της απένειμε το παράσημο του Χρυσού Σταυρού του Τάγματος Τιμής και ο Γάλλος Ζάκ Ζιράκ το παράσημο *Commandeur De l'Ordre Du Merite*.¹⁵⁵

Το 2001, η Εταιρεία Συγγραφέων καθιέρωσε το βραβείο πολιτισμού *Διδώ Σωτηρίου*, το οποίο απονέμεται σε συγγραφέα (ανεξαρτήτου καταγωγής) που στο έργο του αναδεικνύεται η επικοινωνία πολιτισμών και λαών μέσα από την πολιτισμική διαφορετικότητα.¹⁵⁶ Τα γραφεία της Εταιρείας Συγγραφέων βρίσκονται σε ακίνητο της Διδώς Σωτηρίου στην οδό Κοδριγκτώνος 8, το οποίο δώρισε στο Υπουργείο Πολιτισμού με τον όρο να στεγάζεται η Εταιρεία Συγγραφέων.

Εκτός, από τα συγγραφικά βραβεία, είχε τιμηθεί και για την προσφορά της στον αντιφασιστικό αγώνα, την αντιπολεμική της δράση και τις δράσεις της για την εθνική ελευθερία.

4.10. Η πολύτιμη πνευματική κληρονομιά της

Η Σωτηρίου ήταν μια πολυσχιδής προσωπικότητα, που ζούσε όλες τις χαρές της ζωής στα σωστά μέτρα, και όπως προαναφέρθηκε κάπνιζε, έκανε γυμνισμό, ντυνόταν μοντέρνα, έκανε σκι, οδηγούσε μοτοσυκλέτα. Ήταν μια Μικρασιάτισσα πρόσφυγας, αγωνίστρια της Αριστεράς, πολυγραφότατη δημοσιογράφος σε πολιτικά και γυναικεία θέματα, χαρισματική συγγραφέας, αφοσιωμένη σύζυγος και θεία, πιστή αδελφή και φίλη χωρίς, όμως, να ξεχνά την ιδιότητα της γυναίκας. Έφυγε από τη ζωή τον Σεπτέμβριο του 2004, σε ηλικία 95 ετών, ενεργή στα κοινά -έως το τέλος- και «πλούσια» από ταξίδια, εμπειρίες και την αγάπη του κόσμου.¹⁵⁷ Δεν φοβόταν τον

¹⁵⁵ <https://www.hellenicaworld.com/Greece/Person/gr/DidoSotiriou.html> (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

¹⁵⁶ https://www.authors.gr/ta_brabeia_didw_swtiriouy-article-597.html (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

¹⁵⁷ <https://archive.ert.gr/84352/> (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

θάνατο, αλλά την τρόμαζε το σκοτάδι του μυαλού που πέφτει με το πέρασμα των χρόνων.

Πάντα, την απασχολούσαν τα πάθη των τόπων που ζούσε και προσπαθούσε μέσα από τα έργα της να μυθοποιεί την ιστορία χωρίς να την βλάπτει. Πίστευε ότι ο άνθρωπος που παλεύει και υποφέρει, μπορεί να δημιουργήσει πιο εύκολα από κάποιον που αδιαφορεί και μένει αμέτοχος. Ως άμεσα εμπλεκόμενο πρόσωπο με τα γεγονότα, προσπαθούσε να είναι αντικειμενική, χωρίς να προβάλλει τη δική της πλευρά. Είναι η πρώτη συγγραφέας που καταφέρνει να περνάει από το ατομικό βίωμα στο ομαδικό. Η αφήγηση στα βιβλία της είναι δραματική και ρεαλιστική, χρησιμοποιώντας απλό λόγο για πολύπλοκα θέματα, εύληπτο από τους αναγνώστες της.

Σε συνέντευξή της, το 1982, στην εκπομπή *Παρασκήνιο*, αναφέρει ότι τα βιβλία της τα στήριξε στις αναμνήσεις, τις εμπειρίες και τις αφηγήσεις των ανθρώπων των προσφυγικών οικισμών του Πειραιά. Χαρακτηρίζει τη σχέση τους δεσμό τέχνης και ζωής. Γι' αυτήν, η προσφυγιά ήταν το προζύμι της προόδου και η Αντίσταση ένωσε το λαό, τους πρόσφυγες με τους ντόπιους Έλληνες, και όπως έλεγε, ήταν η στιγμή που όλοι έβαλαν το εγώ τους στο πλάι και θυσιάστηκαν για το κοινό καλό της πατρίδας. Η έξοδος του Ελληνισμού από την Ανατολή ήταν το γεγονός που τη συγκλόνησε και την προβλημάτισε, θεωρώντας το, το μεγαλύτερο τραγικό γεγονός του ελληνικού έθνους. Η γραφή της δεν περιορίζεται μόνο σε νοσταλγικές αφηγήσεις, αλλά εμπεριέχει και βαθύτερους προβληματισμούς και αναλύσεις, όπως τα αίτια της Μικρασιατικής Καταστροφής.¹⁵⁸

Το έργο της «*Ματωμένα χώματα*» θεωρείται γέφυρα φιλίας και ειρήνης με τη γείτονα χώρα, όπως υποστήριξαν σημαντικές προσωπικότητες της Τουρκίας, αφού διαβάστηκε και αγαπήθηκε όσο κανένα άλλο ελληνικό βιβλίο. Αυτά που δεν είχαν καταφέρει οι άνθρωποι, τα πέτυχε ένα βιβλίο.

Οι πολιτικές της απόψεις είναι φανερές στα βιβλία της, αλλά με τρόπο αντικειμενικό, χωρίς να φοβάται να επισημάνει τα λάθη της Αριστεράς. Αποπειράται να προβάλει σημαντικές ιστορικές εμπειρίες με μαρξιστική μεθοδολογία, βοηθώντας να προσδιοριστεί η ιστορική μνήμη μέσα από το γράψιμο.¹⁵⁹

¹⁵⁸ <https://archive.ert.gr/69090/> (ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023)

¹⁵⁹ Μ. Νικολοπούλου, «Η Δ. Σωτηρίου και η διαμόρφωση της αριστερής αφήγησης στη μεταπολεμική λογοτεχνία», στο: *Το Δέντρο*, τχ. 222-223 (2018), σ. 98

Εκτός, από τα πνευματικά της «παιδιά», η Διδώ Σωτηρίου αφήνει βαριά παρακαταθήκη την ίδια της τη ζωή. Μια ζωή με έντονη παρουσία στην Αριστερά, στην Αντίσταση, σε φεμινιστικές οργανώσεις, στην οποία ζητούσε πάντα κάθαρση. Η ανθρωπιά και η αγάπη της για το κοινό καλό, μας διδάσκουν ότι χωρίς αυτά δεν μπορεί να υπάρξει ελευθερία και πρόοδος.

Ε' Κεφάλαιο

Η «Μικρασιάτισσα γιαγιά» Φιλιώ Χαϊδεμένου

5.1. Η οικογένειά της

Η Φιλιώ Σιδερή-Χαϊδεμένου ήταν το έκτο -και μοναδικό κορίτσι- από τα επτά παιδιά του Δημήτρη Σιδερή και της Κιουρασιώ. Γεννήθηκε στις 28 Οκτωβρίου 1899 στα Βουρλά της Μικράς Ασίας, περίπου 35 χιλιόμετρα από τη Σμύρνη.¹⁶⁰

Ο πατέρας της ήταν γεωργός και καταγόταν από το νησί της Νάξου, ενώ η μητέρα της καταγόταν από την Πελοπόννησο. Η οικογένεια είχε έξι αγόρια και μία κόρη, τη Φιλιώ. Η αγάπη ήταν ξέχειλη στο σπιτικό τους, όπως και η αλληλεγγύη με τους συμπατριώτες τους. Η εργατικότητα της οικογένειά της, τους κατέτασσε στις εύπορες οικογένειες στα Βουρλά.

Η Φιλιώ δεν ολοκλήρωσε την υποχρεωτική εκπαίδευση στην Αναξαγόρειο Σχολή όπου φοιτούσε, διότι ο πατέρας της δεν της επέτρεψε να συνεχίσει μετά το έβδομο σχολικό έτος.¹⁶¹ Η άποψή του ήταν πως οι γνώσεις που είχε έως τότε, ήταν αρκετές και δεν χρειαζόταν άλλες, αφού η Φιλιώ θα ασχολιόταν μόνο με το νοικοκυριό.¹⁶²

5.2. Η ζωή στα Βουρλά

Τα παιδικά χρόνια της Φιλιώς στα Βουρλά ήταν γεμάτα ευτυχισμένες στιγμές με γλέντια και χαρές. Όλες οι αγροτικές και μη ασχολίες γίνονταν με κέφι και ευχαρίστηση, χωρίς δυσαρέσκεια. Ο ένας βοηθούσε τον άλλον, και όλα τα σπίτια ήταν γεμάτα με εκλεκτά τρόφιμα παραγωγής τους.

5.2.1. Τα καλοκαίρια

Τα καλοκαίρια, την αγαπημένη εποχή της Φιλιώς, περνούσαν αρκετές ώρες της ημέρας στην παραλία. Όλες οι οικογένειες πήγαιναν το πρωί στην παραλία, όπου τα παιδιά και οι γυναίκες απολάμβαναν τη θάλασσα και τον ήλιο, ενώ οι άντρες φύλαγαν στο δρόμο για να μην ενοχλήσουν επιτήδειοι τις γυναίκες τους. Μετά το μπάνιο, γινόταν μεγάλο φαγοπότι με πολλά καλούδια της μικρασιατικής κουζίνας που συνοδευόταν με τραγούδια. Στο φαγοπότι συμμετείχαν και οι άντρες, που άφηναν για

¹⁶⁰ Φ. Χαϊδεμένου, *Τρεις αιώνες μια ζωή*, Αθήνα 2005, σ. 7

¹⁶¹ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 7

¹⁶² Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 114-115

λίγο το πόστο τους. Τα μεσημέρια επέστρεφαν στα σπίτια τους για ξεκούραση και το απόγευμα ξαναπήγαιναν για να επαναληφθούν τα πρωινά.¹⁶³

Υπήρχαν, φυσικά, και οι θερινές ασχολίες στα κτήματα, όπως ο τρύγος, το άπλωμα της σταφίδας, το μάζεμα και το άπλωμα των καπνών, η παραγωγή κρασιού και τσίπουρου, η αποξήρανση σύκων, ο θέρος κ.ά., στις οποίες βοηθούσαν όλα τα μέλη της οικογένειας. Εκτός από το σπίτι τους στα Βουρλά, είχαν και ένα εξοχικό - λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη- δίπλα στα κτήματά τους με κάθε λογής δέντρο στον αυλόγυρό του. Για τις καλοκαιρινές εργασίες έπαιρναν εργάτες από το διπλανό χωριό Αλάτσατα, που τους φιλοξενούσαν στο εξοχικό τους. Με την ολοκλήρωση των καθημερινών εργασιών, όλοι συμμετείχαν σε αυτοσχέδια μουσικά γλέντια που σκορπούσαν στη σιγαλιά της νύχτας μικρασιατικές μουσικές και αμανετζίδικα τραγούδια.¹⁶⁴ Επιπλέον, ο πατέρας της ασχολιόταν και με τη μελισσοκομία για προσωπική χρήση, αλλά και για τους φίλους τους.

Ο πατέρας της Φιλιώς ήταν πολύ έντιμος και δίκαιος άνθρωπος και οι συναλλαγές του με τους εμπόρους ήταν άψογες. Αυτός ήταν και ο βασικός λόγος που τα εμπορεύματά του δεν καθυστερούσαν να πουληθούν. Η κυρά Κιουρανιώ, ήταν εξίσου καλή και έντιμη, και συνάμα πολύ καλή νοικοκυρά. Τον τελευταίο μήνα του καλοκαιριού, μαζί με άλλες γυναίκες, ετοίμαζε τα ζυμαρικά του χειμώνα (μακαρόνια, φιδέ, τραχανά) και πετιμέζι, που χρησιμοποιούσε στην παρασκευή γλυκών. Από το σπιτικό τους δεν έλειπαν τα τυριά, τα ψάρια και τα θαλασσινά, που φρόντιζαν να έχουν όλο το χρόνο. Για τα τυριά τους, εμπιστεύονταν τον τσοπάνο που φύλαγε τα αρνιά τους στο βουνό, ενώ τα ψάρια και τα θαλασσινά τα συνέλεγαν και τα αποξήραναν το καλοκαίρι.

5.2.2. Τα ήθη και τα έθιμα

Όπως όλοι οι Μικρασιάτες, έτσι και η οικογένεια Σιδερή τηρούσε όλα τα ήθη και τα έθιμα του τόπου τους. Ήταν βαθιά θρησκευόμενοι, συμμετέχοντας σε όλες τις χριστιανικές εορτές και τηρώντας όλες τις νηστείες. Ο ιερέας της ενορίας τους ήταν το άτομο στο οποίο απευθύνονταν για να τους βοηθήσει σε τυχόν προβλήματα που προέκυπταν.

¹⁶³ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 18

¹⁶⁴ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 24

Τη διαχείριση των χρημάτων την είχε η γυναίκα της οικογένειας, η οποία φρόντιζε για τις οικονομικές υποχρεώσεις και την αποταμίευση. Η Κιουρανιώ, ως συνετή μητέρα και σύζυγος, φρόντιζε για τις προίκες των παιδιών της, αγοράζοντας κτήματα.

Όλοι οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ντύνονταν με τα καλύτερα ρούχα και περιποιόντουσαν τους εαυτούς τους -μοσχομύριζαν λεβάντα-. Σε επίσημες εορτές και στην εκκλησία φορούσαν καλοραμμένες παραδοσιακές φορεσιές, ενώ στις υπόλοιπες εκδηλώσεις κυκλοφορούσαν με εντυπωσιακά ευρωπαϊκά ρούχα. Οι κυρίες κράταγαν πάντα ομπρέλα και τα μόνα κοσμήματα που είχαν πάνω τους ήταν δαχτυλίδια. Για τις αγορές, η οικογένεια της Φιλιώς επισκεπτόταν τη Σμύρνη, παρόλο που στα Βουρλά υπήρχαν αρκετά μαγαζιά.

Μία αγαπημένη ασχολία των γυναικών ήταν η παρασκευή αρωμάτων και γιατρικών από βότανα και λουλούδια.¹⁶⁵ Η μητέρα της Φιλιώς ήταν πρακτική γιατρός και βοηθούσε τους συμπατριώτες της. Παρασκεύαζε γιατρικά για πολλές ασθένειες, τα οποία αποθήκευε σε γυάλινα μπουκαλάκια στο σπίτι τους.

Ο γάμος στα Βουρλά, και γενικότερα στη Μικρά Ασία, ακολουθούσε την παράδοση που ήθελε οι περισσότεροι να γίνονται με προξενιό. Η άμεση εξωτερική των συναισθημάτων ήταν απαγορευμένη, και το ρόλο του μεσάζοντα τον είχε η προξενήτρα. Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις που τα ζευγάρια κλέβονταν και έβρισκαν καταφύγιο σε γειτονικά χωριά. Την εποχή εκείνη, οι γάμοι που προέκυπταν από «κλέψιμο», θεωρούνταν αμαυρωμένοι.¹⁶⁶

Από τις μεγαλύτερες γιορτές των Μικρασιατών ήταν τα Χριστούγεννα, που συνεπάγονταν με παύση εργασιών και με αγορές δώρων, ενδυμάτων, υποδημάτων και κυρίως χρυσαφικών. Την εποχή εκείνη, δεν αποταμίευαν χρήματα σε τράπεζες, γιατί θεωρούσαν ότι η καλύτερη επένδυση ήταν η αγορά χρυσού. Στις προετοιμασίες συμμετείχαν όλα τα μέλη της οικογένειας. Οι άντρες ασχολούνταν με την καθαριότητα του σπιτιού εξωτερικά, ενώ οι γυναίκες καθάριζαν τα σπίτια εσωτερικά και ετοίμαζαν γλυκά και φαγητά για να σερβίρουν στους επισκέπτες. Η οικογένεια της Φιλιώς ήταν αγαπητή στα Βουρλά και το σπίτι τους ήταν πάντα γεμάτο από κόσμο. Σαν σωστοί χριστιανοί, δεν έλειπε τις μέρες των Χριστουγέννων ο εκκλησιασμός, όπου σύσσωμη η οικογένεια πήγαινε στις θείες λειτουργίες. Η Φιλιώ με τα αδέρφια της πήγαιναν για τα καθιερωμένα κάλαντα και αντί χρημάτων μάζευαν

¹⁶⁵ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 39

¹⁶⁶ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 49-51

γλυκίσματα και τρόφιμα, τα οποία πρόσφεραν σε φτωχές οικογένειες. Στα έθιμα των Χριστουγέννων ανήκαν και τα παιχνίδια που έπαιζαν οι μεγάλοι, τα «καρύδια» και τα χαρτιά, τα οποία επίσημα απαγορεύονταν.

Μετά τα Θεοφάνια, ξεκινούσαν οι προετοιμασίες για τις Απόκριες, οι οποίες εστίαζαν στο ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων. Στις παραστάσεις έπαιζαν μόνο οι άντρες -κάθε ηλικίας-. Το αξιοσημείωτο σε αυτό το έθιμο είναι ότι ενώ βρίσκονταν στα τουρκικά παράλια, οι παραστάσεις αναφέρονταν στις νίκες των Ελλήνων στην Επανάσταση του 1821. Τα γλέντια -συνοδευμένα από τραγούδι, χορούς και ξενύχτια-, η νηστεία και ο εκκλησιασμός δεν έλειπαν και από αυτή τη γιορτή.

Η γιορτή του Πάσχα, σήμαινε νηστεία, εκκλησιασμό και πολλές ετοιμασίες. Στα έθιμά τους -όπως και στις μέρες μας- ήταν τα λαζαράκια -παραδοσιακά ψωμάκια- και τα κάλαντα το Σάββατο του Λαζάρου, όπου μάζευαν γλυκίσματα και χρήματα για τα φτωχά παιδιά.¹⁶⁷

5.2.3. Το νέο τουρκικό Σύνταγμα

Έως το 1908 οι Έλληνες ήταν κυρίαρχοι στα παράλια και η ζωή κυλούσε ήρεμα. Είχαν τα σχολεία τους, τις εκκλησίες τους, μιλούσαν την ελληνική γλώσσα και είχαν οικονομική δύναμη. Όμως, το νέο Σύνταγμα των Νεότουρκων άλλαξε την κατάσταση και το 1914 ξεκίνησαν τα προβλήματα.

Επιστράτευσαν -χωρίς όπλα- τους άντρες από δεκαοχτώ έως σαράντα πέντε ετών και τους έστειλαν στα βάθη της Τουρκίας. Οι δύσκολες συνθήκες οδήγησαν στο θάνατο τους περισσότερους από αυτούς και κάποιους στη λιποταξία. Στο σπίτι της οικογένειας Σιδερή κρύβονταν λιποτάκτες, των οποίων η ζωή κινδύνευε αν έπεφταν στα χέρια των Τούρκων χωροφυλάκων.

Η αλληλεγγύη και η αγάπη για τον πλησίον ήταν χαρακτηριστικά όλων των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Η περηφάνια και ο αθέμιτος ανταγωνισμός ήταν έννοιες άγνωστες για αυτούς.¹⁶⁸

5.3. Η άφιξη των Ελλήνων στη Μικρά Ασία

Με τον αναβρασμό του ελληνοτουρκικού πολέμου, οι Έλληνες προτιμούσαν να πάνε εθελοντές στην Ελλάδα, παρά να πάνε στον τουρκικό στρατό. Έτσι, πολλά

¹⁶⁷ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 58-72

¹⁶⁸ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 77

νέα παιδιά έφυγαν, αλλά δυστυχώς ορισμένα δεν συνάντησαν ποτέ ξανά τους δικούς τους.

Στο εξοχικό της Φιλιώς, υπήρχε ένας Τούρκος φύλακας -ο Σερίφ Αμέτ¹⁶⁹-, τον οποίο είχαν προσλάβει για να μην δέχονται επιθέσεις από τους Τούρκους. Οι ελληνικές οικογένειες συνήθιζαν να έχουν Τούρκο φύλακα για να αποφεύγουν τις επιθέσεις που συνοδεύονταν από πλιάτσικο, βιασμούς έως και θανάτους.

Στις 2 Μαΐου 1919, οι πρώτοι Έλληνες στρατιώτες έφτασαν στα Βουρλά και οι ντόπιοι φόρεσαν τα επίσημα ρούχα τους, έβγαλαν τις ελληνικές σημαίες και ξεχύθηκαν στους δρόμους για να τους υποδεχτούν με δόξα και τιμή. Οι Βουρλιώτες έβγαλαν τα στέφανα των γάμο τους από τις στεφανοθήκες -ήταν ότι πιο τίμιο είχαν- και τα φορούσαν στους Έλληνες στρατιώτες.¹⁷⁰ Άνοιξαν τα σπίτια τους και τους φιλοξένησαν σα να ήταν παιδιά τους.

Το 1920, η ελληνική κυβέρνηση επιστράτευσε όσους ήταν από δεκαοχτώ έως είκοσι οχτώ ετών και μαζί τους έφυγαν και μικρότερα παιδιά ως εθελοντές.¹⁷¹ Ο μεγάλος αδερφός της Φιλιώς, ο Γιώργης, δεν επιστρατεύτηκε λόγω ηλικίας -ήταν τριάντα δύο ετών-, αλλά η λαχτάρα του να πάει στο στρατό ήταν τόσο μεγάλη που -παρά τις αντιρρήσεις του πατέρα του- έφυγε.

5.3.1. Το πλιάτσικο των Ελλήνων

Στα ζοφερά γεγονότα εκείνων των χρόνων, συμπεριλαμβάνεται και το πλιάτσικο των στρατιωτών από τη μητέρα Ελλάδα εις βάρος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Λήστευαν ότι μπορούσαν -από αγροτικά προϊόντα έως κατσαρόλες- και στη συνέχεια τα πουλούσαν για να μαζέψουν χρήματα και να τα στείλουν στους δικούς τους με τη μορφή λιρών. Δυστυχώς δεν υπήρχε σεβασμός από την πλευρά τους.

Μία ομάδα δύο ατόμων, προσπάθησε να κλέψει τα καπνά της οικογένειας Σιδερή, που θεωρούνταν από τα καλύτερα, αλλά η ατρόμητη Φιλιώ και ο σκύλος της κατάφεραν και έπιασαν τον ένα εξ αυτών. Διαπίστωσαν ότι ήταν Έλληνας που έφερε πάνω του χρήματα, πιθανώς κλεμμένα.

Η συμπεριφορά αυτή των Ελλήνων στρατιωτών απογοήτευσε τους Μικρασιάτες, οι οποίοι τους είχαν υποδεχθεί με τα γαμήλια στέφανά τους. Φυσικά,

¹⁶⁹ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 84

¹⁷⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=8dggf6S5GaVM> (ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023)

¹⁷¹ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 90

υπήρχαν και οι έντιμοι και ηθικοί στρατιώτες, που δεν ακολούθησαν την ίδια τακτική της ληστείας και του βιασμού Τουρκάλων. Όλα αυτά γίνονταν με την ανεκτικότητα των φιλοβασιλικών αξιωματικών.¹⁷²

5.4. Οι αγροτικές εργασίες εν μέσω πολέμου

Η άρνηση του Δημήτρη Σιδερί να πάει ο γιος του στο στρατό, οφειλόταν στις αγροτικές εργασίες που έπρεπε να ολοκληρωθούν στην ώρα τους. Την εποχή εκείνη ήταν το μάζεμα των καπνών. Η είκοσι ενός ετών Φιλιώ έδωσε τη λύση, με την πρόταση να μαζέψει αυτή και τα γειτονόπουλα τα καπνά.

Κάθε βράδυ, πήγαινε στο κτήμα όπου συναντούσε τα υπόλοιπα παιδιά και υπό τους ήχους τραγουδιών γέμιζαν τα κοφίνια. Τα πρωινά πέρναγαν τα φύλλα σε σπάγκο και τα κρέμαγαν στον ήλιο για να ξεραθούν.

5.5. Συνέπειες πολιτικών γεγονότων

Με την άνοδο του βασιλιά στην Ελλάδα, η κατάσταση στην Τουρκία χειροτέρευσε. Η διχόνοια φώλιασε στις ψυχές των Ελλήνων και ο διχασμός ήταν το άμεσο επακόλουθό της. Οι προστριβές μεταξύ των στρατιωτών, ωφέλησαν τους Τούρκους, οι οποίοι μετά την Καταστροφή του 1922 βρέθηκαν με πληθώρα τροφίμων και ρούχων στην κατοχή τους.

Οι ελληνικές οικογένειες, μέσα σε αυτές και της Φιλιώ, έστελναν τρόφιμα στο στρατό, σε αντίθεση με τις Μεγάλες Δυνάμεις που στην έκκληση για αποστολή φαγητού έστειλαν ένα καράβι ρέγκες.

Σύμφωνα με την άποψη της γιαγιάς Φιλιώ, υπαίτιος για τη μεγάλη σφαγή ήταν ο ύπατος αρμοστής Σμύρνης, Αριστείδης Στεργιάδης. Οι αποφάσεις του οδήγησαν στο χαμό χιλιάδων αθώων ψυχών και στον ξεριζωμό άλλων τόσων από τον τόπο τους. Ακολούθησε την εντολή του Δημητρίου Γούναρη να μην στείλει κανένα Μικρασιάτη στην Ελλάδα επικαλούμενος ότι θα επικρατούσε αναρχία. Δυστυχώς, η κυβέρνηση της Ελλάδας δεν στάθηκε ικανή να δει την πραγματικότητα και το καλό της χώρας.¹⁷³

5.6. Ο Αύγουστος του 1922

¹⁷² Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 92-95

¹⁷³ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 98-99

Η οικογένεια της Φιλιώς -στο εξοχικό της- είχε γείτονες μία τουρκική οικογένεια που είχαν άριστες σχέσεις. Ο άντρας της οικογένειας προειδοποιούσε τον πατέρα Σιδερή να προσέχει την οικογένειά του, γιατί η κατάσταση ήταν έκρυθμη και το κακό δεν θα αργούσε να συμβεί. Ο Δημήτρης Σιδερός, ενώ καταλάβαινε το κλίμα που επικρατούσε, ήθελε να πιστεύει ότι όλα θα γίνουν όπως παλιά, με τη ζωή τους να κυλάει ήρεμα και ευτυχισμένα.

Ένα βράδυ, η Φιλιώ είδε στον ύπνο της τον Χριστό με κόκκινη χλαμύδα και την ελληνική σημαία στα χέρια Του. Ο φόβος κυριεύσε το κορίτσι και η ερμηνεία που έδωσαν με τη μητέρα της ήταν ότι το κακό ζύγωνε. Τις επόμενες μέρες συνέχισαν τις αγροτικές τους ασχολίες, αλλά η καρδιά τους ήταν βαριά και επικρατούσε ανησυχία, όπως σε όλα τα σπίτια. Οι γυναίκες πλέον δούλευαν σκληρά στα χωράφια -γεγονός πρωτοφανές για τις Μικρασιάτισσες- για να προλάβουν να συλλέξουν τις σοδειές. Μια μέρα έλαβε γράμμα από τον αδερφό της που ήταν στο μέτωπο, όπου ανέφερε να γυρίσουν στο σπίτι τους στα Βουρλά. Ο πατέρα της, πιστός στην άποψή του ότι τα πράγματα θα στρώσουν, ήταν αρνητικός στο άκουσμα αυτής της προτροπής. Έτσι, έμειναν στα κτήματα και συνέχιζαν τις εργασίες τους.

5.6.1. Η αναγκαστική επιστροφή στα Βουρλά

Τον Αύγουστο του 1922, ο αδερφός της Φιλιώς γύρισε από το μέτωπο και τους παρακάλεσε να επιστρέψουν στα Βουρλά. Με μεγάλη επιμονή και υπομονή, ο Γιώργης έπεισε τον πατέρα του να εγκαταλείψουν το εξοχικό τους και να μεταφέρουν τη σοδειά τους. Η αιτία, όμως, για να πάρει την μεγάλη απόφαση ο πατέρας Σιδερός, ήταν η αιχμαλωσία του από τους Τούρκους και το κάψιμο των μελλισιών.

Μέσα σε ελάχιστο χρόνο, έπρεπε να επιλέξουν τι έπρεπε να πάρουν μαζί τους και τι να αφήσουν πίσω. Η Φιλιώ -που αγαπούσε τα γράμματα- πήρε τα βιβλία της, ενώ οι υπόλοιποι πήραν χρυσαφικά και πολύτιμα αντικείμενα.

Στο σπίτι τους, είχαν βρει καταφύγιο φίλοι και συγγενείς από τις γύρω περιοχές, όπου είχε αρχίσει η φωτιά. Η προσπάθεια του Γιώργη να βρει καράβι για να φύγουν από τα παράλια, απέβη άκαρπη. Η εισβολή των Τούρκων στρατιωτών στα Βουρλά βρήκε τους κατοίκους να αντιστέκονται, με αποτέλεσμα να εξαγριωθούν και να επιτεθούν με μεγαλύτερο μένος. Για δεκαπέντε ημέρες, ήταν κλεισμένοι στο σπίτι και κυριευμένοι από τρόμο. Οι Τούρκοι προσπαθούσαν να μπουκίσουν στα σπίτια και να τα λεηλατήσουν. Όλα γίνονταν για τα χρήματα.

Τα όπλα και τα τιμαλφή που είχαν στο σπίτι, τα έκρυψαν στο πηγάδι για να μην πέσουν στα χέρια του εχθρού. Η Φιλιώ, παρά το φόβο της, βοήθησε στη μεταφορά των τιμαλφών, αλλά μία απροσεξία της εξαγρίωσε τους Τούρκους, οι οποίοι έκαψαν την ξύλινη πόρτα και μπήκαν στο εσωτερικό του σπιτιού. Όσοι δεν πρόλαβαν να βγουν, σφαγιάστηκαν. Το κορίτσι πρόλαβε και κατέβηκε στο πηγάδι με τον κουβά, όπου έμεινε δύο ημέρες. Με τη βοήθεια κάποιων Ελλήνων κατάφερε να βγει και πήγε να συναντήσει τους δικούς της σε ένα γειτονικό σπίτι.

5.6.2. Επιθέσεις Τούρκων

Οι επιθέσεις των Τούρκων συνεχίζονταν, ζητώντας χρήματα και χρυσαφικά. Όπως διευκρινίζει η Φιλιώ Χαϊδεμένου σε συνέντευξη της στην τηλεοπτική εκπομπή *Νέοι φάκελοι*, οι Τούρκοι που επιτίθονταν δεν ήταν οι ντόπιοι αλλά ξένοι χωρίς ίχνος συναισθημάτων.¹⁷⁴ Το σπίτι που είχαν μαζευτεί, δεν γλίτωσε από τη λεηλασία. Οι στρατιώτες εισέβαλαν και πήραν με τη βία τα χρυσαφικά που φορούσαν οι γυναίκες. Για καλή τους τύχη, δεν έπεσαν θύματα βιασμού, που το συνήθιζαν οι Τούρκοι. Οι εικόνες που είδαν τα μάτια της Φιλιώς -βιασμοί, σφαγές, αποκεφαλισμούς μωρών-, χαραχτήκαν μέσα της για πάντα. Χαραγμένη έμεινε και η τελευταία φορά που είδε τον Γιωργή της, να αποχαιρετά τη μάνα τους δίνοντάς της το χρυσό ρολόι που είχε.

Πολλοί -μεταξύ αυτών και η Φιλιώ- πήγαν στη Μητρόπολη για να διαμαρτυρηθούν για τις άδικες επιθέσεις των Τούρκων κατά των Ελλήνων. Οι αγριότητες του εχθρού, όμως, δεν τους επέτρεψαν να φθάσουν ποτέ εκεί. Στο δρόμο, είδε σκηνές ωμής βίας να εκτυλίσσονται δίπλα της. Το βράδυ τούς βρήκε κυνηγημένους και ταλαιπωρημένους σε ένα σπίτι, όπου έμειναν δύο νύχτες. Το μεθεπόμενο πρωί οι Τούρκοι εισέβαλαν και άφησαν πίσω τους αίμα και πόνο. Όσοι γλίτωσαν ξεχύθηκαν στους δρόμους για να βρουν άλλο καταφύγιο. Ο στόχος, πλέον, ήταν να βρουν μέρος να κρυφτούν και όχι να σμιξουν με τις οικογένειές τους.

Η επόμενη κίνησή τους ήταν να πάνε στη Σμύρνη. Η διαδρομή ήταν μεγάλη και πολλοί άφησαν την τελευταία τους πνοή στο χωματόδρομο. Ο πατέρας της Φιλιώς λύγισε, αλλά με τη βοήθεια τη δική της και της μητέρας της συνέχισε.¹⁷⁵ Στη διαδρομή αιχμαλώτισαν τον μεγάλο αδερφό της και τον οδήγησαν στα βάθη της Τουρκίας. Η ελπίδα των Ελλήνων ότι θα ξαναγύριζαν στα νοικοκυριά τους, τους οδήγησε να κρύψουν ότι πολύτιμο είχαν μαζί τους σε διάφορα μέρη της διαδρομής.

¹⁷⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=8dgif6S5GaVM> (ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023)

¹⁷⁵ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 128-130

Σε κάποιο σημείο της διαδρομής, οι στρατιώτες τούς οδήγησαν πίσω στα Βουρλά και το όνειρο έσβησε άδοξα. Η οικογένεια της Φιλιώς με τους υπόλοιπους βρέθηκαν στριμωγμένοι στο Διοικητήριο, όπου η μοίρα συνέχισε τα χτυπήματά της. Ανάμεσα στους Τούρκους, η Φιλιώ αναγνώρισε τον παλιό γείτονά τους στο εξοχικό, ο οποίος τους εξασφάλισε κρυφά, νερό και τρόφιμα. Η παραμονή τους εκεί ήταν μόλις δύο ημέρες και στη συνέχεια οδηγήθηκαν σε ένα γειτονικό συνοικισμό Ελλήνων. Εκεί, έμελλε να ζήσει τις τελευταίες του ώρες ο πατέρας της Φιλιώς, τον οποίο σφάζανε και ψυχορραγούσε για τρεις ημέρες. Ο Δημήτρης Σιδεράς πέθανε στις 15 Σεπτεμβρίου 1922 και η τελευταία του επιθυμία ήταν να φύγει η γυναίκα του με τη Φιλιώ για την Ελλάδα.

5.7. Το ταξίδι έως τον Πειραιά

Στις 16 Σεπτεμβρίου 1922, βγήκε η απόφαση από τις Αρχές να φύγουν για την Ελλάδα και όλοι μαζί κατευθύνθηκαν προς το λιμάνι. Η βία κατά των Ελλήνων δεν είχε ηρεμήσει. Ληστείες, βιασμοί και σφαγές συνεχίζονταν στα μπλόκα που είχαν οι Τούρκοι. Η Φιλιώ μαζί με τις άλλες κοπέλες προσπαθούσαν να κάνουν το παρουσιαστικό τους απεχθές προς τους Τούρκους για να γλιτώσουν την ατίμωση.

Σε κάποιο μπλόκο, οι δύο εναπομείνουσες γυναίκες της οικογένειας Σιδερά, κατάφεραν να ξεφύγουν και έφθασαν στη Σκάλα, όπου ήταν ελληνικά φορτηγά πλοία. Επιβιβάστηκαν μαζί με πλήθος κόσμου και ξεκίνησαν το ταξίδι για το άγνωστο.

Η τελευταία εικόνα της Φιλιώς από τα Βουρλά έμεινε μέσα της και την κουβαλούσε έως το τέλος της. Ήταν ένα σκηνικό ρημαγμένου τόπου με φωτιές και κραυγές απελπισίας ανθρώπων που προσπαθούσαν να σωθούν. Ο άλλοτε αγαπημένος τόπος της, είχε μετατραπεί σε μία κόλαση. Τα γλέντια, τα παιχνίδια, οι χαρές που είχαν ζήσει εκεί, έγιναν μνήμες από την αλησμόνητη πατρίδα.

Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της γιαγιάς Φιλιώς: *«Μην κλαις, Μικρά Ασία, για την καταστροφή σου! Εμείς, τα παιδιά σου, δε θα σε ξεχάσουμε ποτέ! Θα είσαι πάντα μέσα στην καρδιά μας. Άσε να κλάψουμε εμείς για σένα... Μπορεί να φεύγουμε μακριά σου, αλλά πάντα θα είμαστε μαζί σου»!*¹⁷⁶

¹⁷⁶ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 138

Δύο εβδομάδες ταξίδευαν χωρίς νερό και φαγητό στην ελληνική θάλασσα. Παρά την εξαθλίωσή τους, η ελπίδα να συναντηθούν με τους δικούς τους ανθρώπους σε ελληνικό έδαφος ήταν ζωντανή.

Τελικός προορισμός τους ήταν το λιμάνι του Πειραιά, με ενδιάμεσους σταθμούς τη Σάμο, τη Χίο και τη Θεσσαλονίκη. Σε κάθε λιμάνι, η κατάσταση ήταν η ίδια με αυτή του λιμανιού της Σκάλας. Παντού εξαθλιωμένα μικρά παιδιά, γυναίκες και ηλικιωμένοι που αναζητούσαν κάποιον συγγενή τους. Στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, η Φιλιά βρήκε τον μικρότερο αδερφό της, τον δεκαπεντάχρονο Αντώνη, τον οποίο είχαν χάσει όταν ξεκίνησε η Καταστροφή. Ο Αντώνης κατάφερε και επιβίβαστηκε στο πλοίο και η ευτυχία ήταν πραγματικά ξέχειλη στις καρδιές όλων.¹⁷⁷

Έπειτα από αρκετές ημέρες, χωρίς τρόφιμα και νερό, έφτασαν στον Πειραιά, σε τραγική κατάσταση. Το κρύο που επικρατούσε επιδείνωνε την κατάσταση και η Φιλιά ήταν στα όρια της λιποθυμίας. Το πείσμα της μητέρας της για επιβίωση, την συνέφερε και με την ανατολή του ηλίου ξεκίνησαν να βρουν το σπίτι ενός συγγενή τους.

5.8. Η ζωή στην Ελλάδα

Ο Γιάννης Σιδεράς ήταν το συγγενικό πρόσωπο που συνάντησαν στον Πειραιά και τους βοήθησε να προσαρμοστούν. Η Κιουρανώ και ο Αντώνης πήγαν στη Νάξο, όπου βρισκόταν η οικογένεια του Γιάννη, ενώ η Φιλιά έμεινε μαζί του. Κάθε μέρα κατέβαινε στο λιμάνι και ρώταγε μην γνώριζε κάποιος την τύχη των αδερφών της.

Η μοναξιά του Πειραιά, οδήγησε τη Φιλιά να μεταβεί στη Νάξο στους δικούς της. Η ζωή εκεί ήταν πολύ φτωχική, αλλά οι άνθρωποι ήταν φιλόξενοι και φιλότιμοι. Οι πληγές από τη Μικρά Ασία ήταν νωπές και η στεναχώρια για την τύχη των αδελφών της, ήταν το σαράκι στις ψυχές τους.

Η παραμονή τους στο νησί διήρκεσε έξι μήνες. Επόμενος σταθμός ήταν και πάλι το λιμάνι του Πειραιά. Όταν έφθασαν, εγκαταστάθηκαν σε παλιές αποθήκες στην περιοχή του Μοσχάτου, όπου έζησαν σχεδόν δυόμισι χρόνια. Τα ανέμελα χρόνια στα πάτρια εδάφη είχαν φύγει ανεπιστρεπτί, και ο αγώνας για την επιβίωση ήταν πλέον δύσκολος.

¹⁷⁷ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 141-144

5.8.1. Η εργατική Φιλιά

Η Φιλιά, για να βοηθήσει την οικογένειά της, ξεκίνησε να εργάζεται σε ένα περιβόλι ως εργάτρια και λόγω της εργατικότητά της η αμοιβή ήταν καλή. Μία κυρία που δούλευαν μαζί, της πρότεινε να αφήσει το περιβόλι και να εργαστεί σε ένα καπελάδικο στο κέντρο της Αθήνας. Η Φιλιά έμαθε γρήγορα την τέχνη του ραψίματος καπέλων και αναλάμβανε παραγγελίες που εκτελούσε στο σπίτι για επιπλέον χρήματα.

Η κατάσταση στην Ελλάδα είχε καλύτερευσει, και ο κόσμος ντυνόταν πλέον με καλά ρούχα, τα οποία συνόδευε με καπέλα. Το εμπόριο καπέλων είχε αναπτυχθεί και διαδοθεί σε όλο το κράτος. Στη Φιλιά προτάθηκε δουλειά σε εργοστάσιο καπέλων, την οποία και αποδέχθηκε. Ήταν η μόνη που είχε σταθερή δουλειά και σε αυτήν στηριζόταν οικονομικά η οικογένειά της. Η επόμενη δουλειά της ήταν σε εργοστάσιο στην Καστέλλα με περισσότερα χρήματα.

Η ελληνική κυβέρνηση δημιούργησε προσφυγικό συννοικισμό στην περιοχή του Ταύρου, όπου για σπίτια υπήρχαν ξύλινες παράγκες. Μία από αυτές εξασφάλισε και η οικογένεια της Κιουρανιώς Σιδερά. Οι συνθήκες ήταν τραγικές, αλλά με μεγάλη υπομονή κατάφεραν και μετέτρεψαν την παράγκα σε αξιοπρεπές δωμάτιο.¹⁷⁸ Πλέον, το μοναδικό άτομο που είχε σταθερό εισόδημα και συντηρούσε την οικογένεια ήταν η Φιλιά.

Αν και η υπομονή που έκαναν για να επιβιώσουν ήταν μεγάλη, υπήρχαν και στιγμές που η μητέρα της Φιλιάς ξεσπούσε και ζητούσε από τον Θεό να την πάρει κοντά Του. Τα σκληρά χτυπήματα της μοίρας λύγιζαν την άλλοτε ευκατάστατη κοσμοπολίτισσα γυναίκα.

5.8.2. Σωματείο «Παμβουρλιωτική»

Οι πρόσφυγες θέλοντας να μείνουν ενωμένοι και να διατηρήσουν τις παραδόσεις τους, ίδρυσαν σωματεία και συλλόγους. Το 1923 -μετά την Δίκη των Έξι- η Φιλιά μαζί με άλλους Μικρασιάτες, ίδρυσαν το σωματείο «Παμβουρλιωτική». Ο αριθμός των μελών του -2.600 μέλη σε όλη την Ελλάδα με καταγωγή από τα Βουρλά- το κατέτασσε στο δεύτερο μεγαλύτερο σωματείο στην Ελλάδα, με πρώτο το σωματείο αποστράτων αξιωματικών. Το όραμά τους ήταν η ίδρυση ενός μουσείου,

¹⁷⁸ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 152-153

που θα συνέβαλε στην παρουσίαση του πολιτισμού και της ζωής των ανθρώπων της Μικράς Ασίας, καθώς και στη διατήρηση των μνημών από τις αλησμόνητες Πατρίδες.¹⁷⁹

Το σωματείο, εκτός από τη βοήθεια που προσέφερε στα μέλη του να βρουν εργασία για να έχουν μια αξιοπρεπή ζωή, συγκρότησε επιτροπές στήριξης προσφύγων που απευθυνόντουσαν στα αρμόδια υπουργεία. Οι συναντήσεις των μελών του σωματείου και οι συζητήσεις για την πατρίδα τους, τους έδιναν κουράγιο να αντιμετωπίσουν τη σκληρή καθημερινότητα.

Η κρυφή ελπίδα όλων των προσφύγων ήταν η επιστροφή τους στις πατρογονικές τους εστίες. Όλοι ήλπιζαν ότι μια μέρα θα συνέχιζαν τη ζωή που άφησαν πίσω τους το 1922. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, μια Μικρασιάτισσα γιαγιά -στη Νέα Φιλαδέλφεια-, η οποία έδωσε τα πρώτα της χρήματα στην Ελλάδα για την αγορά ενός φτυαριού με το οποίο θα σκάλιζε τα χωράφια της όταν θα γύριζε στα Βουρλά. Όταν πέθανε, οι συγγενείς της βρήκαν ένα κλειδί στην τσέπη της. Ήταν το κλειδί της κατοικίας της στα Βουρλά.¹⁸⁰

5.8.3. Κυρία Χαϊδεμένου

Το 1928, η Φιλιώ παντρεύτηκε τον Γεώργιο Χαϊδεμένο, στου οποίου την επιχείρηση εργαζόταν. Ο Χαϊδεμένος δραστηριοποιόταν στο χώρο των καπέλων, έχοντας αρχικά κατάστημα στην περιοχή της Ομόνοιας, στο οποίο σταδιακά προστέθηκε και τμήμα καθαριστηρίου. Η αύξηση των πελατών και των αναγκών τους, τους οδήγησε στο άνοιγμα δεύτερου καθαριστηρίου στην περιοχή του κέντρου.

Το 1929, απέκτησαν την κόρη τους Χριστίνα, η οποία ήταν και το μοναδικό παιδί τους. Η επιλογή να μην αποκτήσουν άλλα παιδιά, ήταν συνειδητή από την Φιλιώ, για λόγους έλλειψης χρόνου ασχολίας μαζί τους.

Στην κλινική που γέννησε την κόρη της, γνώρισε μία προϊσταμένη μαία που την προέτρεψε να ακολουθήσει το ίδιο επάγγελμα με αυτήν. Η συμμετοχή της στις εξετάσεις ήταν επιτυχής - παρόλο που δεν είχε τελειώσει το σχολείο στα Βουρλά- και ακολουθήθηκε από την εισαγωγή της στη σχολή. Όμως, οι άτακτες ώρες που χρειαζόταν να λείπει από το σπίτι σε συνδυασμό με επικίνδυνες περιπτώσεις εκτέλεσης του καθήκοντος, οδήγησαν στην απόφαση, τη Φιλιώ και τον σύζυγό της, να σταματήσει τη μαιευτική και να επιστρέψει στο κατάστημά τους.

¹⁷⁹ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 156

¹⁸⁰ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 161-162

Όπως αναφέρει στο βιβλίο της «*Τρεις αιώνες μια ζωή*», η Φιλιώ έζησε μια καλή ζωή με τον άντρα της στην Ελλάδα, χωρίς ποτέ να λησμονήσει τις ρίζες της και να προσφέρει για τους συμπατριώτες της από τα Βουρλά.¹⁸¹

5.8.4. Η Κατοχή του '40

Η κήρυξη του πολέμου του 1940 βρήκε την οικογένεια της Φιλιώ και τους υπόλοιπους Έλληνες με το φόβο φωλιασμένο στην καρδιά τους. Η επιστράτευση έντυσε στο χακί χιλιάδες νέους από την ελληνική επικράτεια, οι οποίοι πήραν τα όπλα και έφυγαν τραγουδώντας. Η ηλικία του Γιώργου Χαϊδεμένου -ήταν 40 ετών-, τον κράτησε κοντά στη γυναίκα και το μοναχοπαίδι του.

Οι πρώτες νίκες και ο ενθουσιασμός έδωσαν σιγά σιγά τη θέση τους στις ήττες και την απογοήτευση. Στην πρωτεύουσα, κυριαρχούσε η πείνα, η φτώχεια και ο θάνατος. Με τον πληθωρισμό, η αξία των χρημάτων χάθηκε και μαζί με αυτήν και περιουσίες. Οι μαυραγορίτες έκαναν την εμφάνισή τους κερδίζοντας από τη δυστυχία των συνανθρώπων τους.

Η Φιλιώ παρέα με γνωστές της, με κίνδυνο τη ζωή τους, πήγαιναν στην επαρχία για να ανταλλάξουν υπάρχοντά τους με πρώτες ύλες για φαγητό. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, τα υλικά αγαθά μειώνονταν καθιστώντας την εξεύρεση τροφίμων εξαιρετικά δύσκολη. Η απελπισμένη Φιλιώ, αποφάσισε να μεταβεί στην Κοζάνη για να αναζητήσει ένα καλύτερο μέρος διαβίωσης για αυτήν και την οικογένειά της.¹⁸² Μετά από ένα αγωνιώδες και επικίνδυνο ταξίδι διάρκειας επτά ημερών, έφτασε στον προορισμό της, παρέα με άλλους συνταξιδιώτες από την Αθήνα. Οι συνθήκες την οδήγησαν στο χωριό Άμμος, όπου έμεινε δύο μήνες και εργαζόταν σε κτήματα.

Ένα τηλεγράφημα που αφορούσε την υγεία της κόρης της, την αναστάτωσε και την ανάγκασε να πάρει το δρόμο της επιστροφής. Η παραμονή της στα βόρεια, της εξοικονόμησε κάμποσα κιλά αλεύρι, τα οποία έπρεπε να πάρει μαζί της παρά τις διαταγές των Γερμανών. Η έξυπνη και επίμονη Φιλιώ, έραψε ένα πανωφόρι όπου στο εσωτερικό του είχε κρύψει το αλεύρι και με αυτό τον τρόπο κατάφερε και έσωσε το αλεύρι από τα χέρια Γερμανών, Ιταλών και χωροφυλάκων. Ο δρόμος της επιστροφής ήταν γεμάτος εμπόδια, ανθρώπινα και φυσικά.

¹⁸¹ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 162

¹⁸² Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 175

Η απόφαση είχε παρθεί. Η Φιλώ και η οικογένειά της θα μετακόμιζαν στην Κοζάνη. Η ίδια είχε ζήσει τον ξεριζωμό και γνώριζε την αξία της ανθρώπινης ζωής έναντι των υλικών αγαθών. Παρά τις έντονες αντιρρήσεις του συζύγου της, τα επιχειρήματά της τον έπεισαν και η οικογένεια Χαϊδεμένου ξεκίνησε τις διαδικασίες μετοίκησης στην Κοζάνη. Στις 30 Ιανουαρίου 1942, όλα ήταν έτοιμα για το ταξίδι προς το άγνωστο.¹⁸³

Φτάνοντας στην Κοζάνη, μετά από τριάντα οκτώ ημέρες περπάτημα, εγκαταστάθηκαν στο σπίτι που είχε νοικιάσει η Φιλώ πριν επιστρέψει στην Αθήνα. Η καλοσύνη των γειτόνων τους ζέστανε τις καρδιές και τους άνοιξε ένα παράθυρο ελπίδας στο νέο τόπο που είχαν πάει. Ο Γιώργος έπιασε δουλειά σε έναν φούρνο και η Φιλώ έγινε πλανόδια εμπόρισα στα γύρω χωριά. Για διάστημα έξι μηνών υπήρξε επιστάτισα σε ένα άσυλο για ταλαιπωρημένα παιδιά. Η παραμονή τους στην Κοζάνη διήρκησε τρία χρόνια περίπου.

Επόμενος σταθμός ήταν η Τριανδρία στη Θεσσαλονίκη.¹⁸⁴ Εκεί, η μικρή Χριστίνα παρακολουθούσε μαθήματα σε σχολή ραπτικής και οι γονείς της ξεκίνησαν να εργάζονται σε μια γερμανική φαρμακαποθήκη, μέσω ενός παλιού γνωστού τους. Η αγάπη της Φιλώς για την Ελλάδα, την έκαναν να αψηφήσει το φόβο και να προμηθεύει τους Έλληνες αντάρτες με φάρμακα. Η προσφορά της ήταν πολλή μεγάλη στον αγώνα για την απελευθέρωση.

Με τη λήξη του πολέμου, παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη όπου άνοιξαν και λειτούργησαν καθαριστήριο. Η επιθυμία της Φιλώς να μείνουν μόνιμα στη Θεσσαλονίκη, ερχόταν σε σύγκρουση με αυτήν του συζύγου της που ήθελε να επιστρέψουν στην Αθήνα. Η επιθυμία του επικράτησε και βρέθηκαν και πάλι στην πρωτεύουσα.

5.9. Η επιστροφή στη γενέτειρα

Σε ηλικία 96 ετών, επέστρεψε στον τόπο όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε, στον τόπο όπου έζησε ευτυχισμένες στιγμές μέχρι τη στιγμή της Καταστροφής. Μιας Καταστροφής που κόστισε τη ζωή του πατέρα και των αδερφών της. Η άφιξή της στα μικρασιατικά χώματα συνοδεύτηκε με δάκρυα χαράς, νοσταλγίας και πόνου. Η ομορφιά είχε χαθεί για πάντα και τη θέση της είχαν πάρει γκρεμισμένα κτίρια. Συγκινητική είναι η παρομοίωση που έκανε για την πόλη των Βουρλών σε

¹⁸³ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 188

¹⁸⁴ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 200

συνέντευξή της στην εκπομπή *Σαν παραμύθι* της ΕΡΤ, που δίνει την εικόνα μίας γριάς ξεμαλλιασμένης που έλεγε «*Αχ, γιατί με αφήσατε;*»¹⁸⁵.

Η συγκίνησή της, όταν αντίκρισε τη γκρεμισμένη Αναξαγόρειο Σχολή όπου φοίτησε, ήταν απερίγραπτη. Όλη της η σχολική ζωή στα Βουρλά πέρασε μπροστά από τα μάτια της. Από τα ανέμελα παιδικά παιχνίδια έως το ζαχαροπλαστείο που αγόραζε καθημερινά μια σοκολάτα.¹⁸⁶

Πριν φύγει, πήρε μαζί της χώμα και μάρμαρο, το οποίο τοποθέτησε σε κρύπτη στο Μνημείο Μικρασιατών στη Νέα Φιλαδέλφεια, για να έχει «γνήσιο, μικρασιάτικο, ματωμένο χώμα».

5.10. Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού

Από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής της στην Αθήνα, το όνειρο της Φιλιάς Χαϊδεμένου ήταν η ίδρυση ενός χώρου που θα διατηρούσε τον μικρασιατικό πολιτισμό. Στις αρχές της δεκαετίας του '90, η ενενηντάχρονη πλέον Μικρασιάτισσα «γιαγιά», όπως ήθελε η ίδια να την αποκαλούν, έκανε την αρχή για τη συλλογή πολύτιμων κειμηλίων από τις αλησμόνητες Πατρίδες με σκοπό τη δημιουργία Μουσείου Μικρασιατικού Ελληνισμού. Αρωγός στην προσπάθειά της αυτή, ήταν ο τέως δήμαρχος Νέας Φιλαδέλφειας, Παντελής Γρετζελιάς, τον οποίο ευχαριστεί θερμά στο βιβλίο της.¹⁸⁷ Η συλλογή εμπλουτίστηκε τόσο από προσωπικά της αντικείμενα όσο και από προσφορές συμπατριωτών της από όλο τον κόσμο. Παρά το προχωρημένο της ηλικίας της, επισκέφθηκε τα Βουρλά και ταξίδεψε σε όλη την Ελλάδα για να συναντήσει Μικρασιάτες και να τους ενημερώσει για τη δράση της.

Έως το 1999, τα κειμήλια εκθέτονταν σε χώρο του παλιού Δημαρχείου της Νέας Φιλαδέλφειας. Για τα επόμενα τρία χρόνια, εξαιτίας σεισμού, η έκθεση παρέμεινε κλειστή και το 2002 τα εκθέματα μεταφέρθηκαν στο Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ελληνισμού της Διασποράς «Ανδρέας Παπανδρέου».

Η πίστη και η αφοσίωση στο στόχο της, τα ανεκτίμητης πολιτισμικής αξίας εκθέματα να αποκτήσουν το δικό τους μουσειακό χώρο, δεν την εφησύχασαν και απευθύνθηκε προσωπικά στον τότε πρωθυπουργό και παράλληλα υπουργό Πολιτισμού, Κώστα Καραμανλή. Η υπόσχεσή του έγινε έργο, και το 2005 το όνειρο της Φιλιάς Χαϊδεμένου ξεκίνησε να παίρνει «σάρκα και οστά». Στο Ίδρυμα

¹⁸⁵ https://www.youtube.com/watch?v=r0SqjUvFz_w (ημερομηνία προσπέλασης: 01.08.2023)

¹⁸⁶ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 207-208

¹⁸⁷ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 209-210

Ελληνισμού της Διασποράς, στις 2 Απριλίου 2007 εγκαινιάστηκε το Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλώ Χαϊδεμένου». Για λόγους υγείας, η γιαγιά Φιλώ δεν κατάφερε να παραστεί στην τελετή εγκαινίων, αλλά η ψυχή της ήταν πλέον πλημμυρισμένη από αγάπη και ευγνωμοσύνη.

Η έκθεση περιλαμβάνει κειμήλια, λάβαρα, εικόνες, ημερολόγια, έγγραφα, βιβλία, εφημερίδες, χάρτες, εκκλησιαστικά κειμήλια, καθημερινά αντικείμενα, φωτογραφίες, φορεσιές, έπιπλα, διηγήσεις με προσωπικές μαρτυρίες κ.ά.¹⁸⁸

5.11. Η πνευματική και πολιτισμική κληρονομιά της

Η Φιλώ Χαϊδεμένου έφυγε από τη ζωή στις 5 Ιουνίου 2007, σε ηλικία 108 ετών. Όσα χρόνια και να πέρασαν από την Καταστροφή του '22, δεν ξέχασε ποτέ την πατρίδα της. Έως το τέλος της ζωής της, οι μνήμες από τα Βουρλά και τη Μικρά Ασία, την πονούσαν και την στοίχειωναν.

Το βιβλίο της «*Τρεις αιώνες μια ζωή*» που άφησε πνευματική κληρονομιά στις επόμενες γενιές, είναι μία κατάθεση ψυχής. Καταγράφεται η ζωή των Ελλήνων στα Βουρλά, η συνύπαρξή τους με τους Τούρκους, οι μικρασιατικές παραδόσεις, η Καταστροφή και η προσφυγιά. Οι αφηγήσεις των παλαιότερων, πάντα, διδάσκουν τους νέους και βοηθούν να μην ξεχαστεί η ιστορία και ο πολιτισμός. Σύμφωνα με την Φιλώ Χαϊδεμένου, για να μάθουμε όλη την ιστορική αλήθεια, θα πρέπει να διαβάσουμε ιστορικά βιβλία που θα επιλέξουμε εμείς και όχι να περιοριστούμε στα σχολικά.¹⁸⁹

Όλη της τη ζωή δραστηριοποιήθηκε στη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης και του ελληνικού μικρασιατικού πολιτισμού. Αυτή και η οικογένειά της ακολουθούσαν τα έθιμα και τις παραδόσεις του τόπου τους, τόσο στα Βουρλά, όσο και στην Ελλάδα που εκδιώχθηκαν.

Το μεγάλο της όνειρο, η δημιουργία Μουσείου, είναι η μεγάλη της παρακαταθήκη στους νεότερους και στις επόμενες γενιές. Το πλούσιο εκθεσιακό υλικό, διατηρεί την πολιτισμική κληρονομιά των αλησμόνητων Πατρίδων και ευαισθητοποιεί την κοινωνία για συνοχή και μελέτη της λαογραφίας. Είναι ένας χώρος που διατηρεί ζωντανές τις μνήμες του παρελθόντος και δίνει «φωνή» σε όσους δεν κατάφεραν να μιλήσουν.

¹⁸⁸ <https://ppied-museumfx.gr/museum/> (ημερομηνία προσπέλασης: 31.07.2023)

¹⁸⁹ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 167-168

Η ζωή της ήταν γεμάτη πόνο και δάκρυα που κυλούσαν από τα μάτια της έως τη δύση της ζωής της. Τα χτυπήματα της μοίρας ήταν πολλά και σκληρά. Ο θάνατος του πατέρα της, ο χαμός των αδερφών της, η προσφυγιά, ο σκληρός αγώνας της επιβίωσης, οι αρρώστιες, ο πόλεμος, η Κατοχή. Υπήρξε πρότυπο γυναίκας που δε λύγισε με τις αντιξοότητες της ζωής, αλλά αντίθετα πρόκοψε και μαζί της πρόκοψαν και οι Έλληνες.

Η υπεραιωνόβια Φιλιά έφυγε χωρίς να πάρει απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που τη βασάνιζαν από τη νεανική της ηλικία: Γιατί τόση σκληρότητα στους ανθρώπους; Γιατί έπρεπε να ζήσουν την Καταστροφή; Γιατί έπρεπε να βιώσουν τον εξευτελισμό; Γιατί έπρεπε να ζήσουν τόσο πόνο για τα χρήματα; «Τα σάβανα δεν έχουν τσέπες».¹⁹⁰ Ποιος μπορεί, όμως, να δώσει απαντήσεις; Κανείς...

¹⁹⁰ Φ. Χαϊδεμένου, *ό.π.*, σ. 107

Επίλογος

Τα επιτεύγματα, ο πολιτισμός, ο λόγος, στάθηκαν η προσφορά της Μικράς Ασίας στην ελληνική φυλή, που έχει εξάλλου χαρακτηριστεί ως λίκνο της. Ήταν βεβαίως ο χώρος εκείνος όπου έδωσε το έναυσμα, ώστε η διαδρομή των Ελλήνων να ακολουθήσει μια πολιτιστική πορεία ξεφεύγοντας από τις μυθικές αναφορές της.

Οι Μικρασιάτισσες συνέβαλλαν τα μέγιστα στην ανορθωτική εκσυγχρονιστική προσπάθεια του Ελληνικού κράτους και έγιναν συνδημιουργοί του Νέου Ελληνισμού. Η επιτυχία της ομοιογένειας θα αποτελέσει συν τω χρόνω το ουσιαστικότερο -και παρά τις υπάρχουσες της εποχής συνθήκες- αντιστάθμισμα της αξεπέραστης Καταστροφής.

Ολοκληρώνοντας αυτή τη μελέτη των τριών Ελληνίδων Μικρασιατισσών γυναικών, της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, της Διδώς Σωτηρίου και της Φιλίως Χαϊδεμένου, καθίσταται σαφές ότι αυτές οι σπουδαίες γυναικείες μορφές άφησαν ανεξίτηλα το αποτύπωμά τους στη νεοελληνική ιστορία με το έργο, τη δράση τους και ευρύτερα με την ίδια τους τη ζωή.

Συγκεκριμένα, η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, μια σπουδαία και ασυμβίβαστη γυναίκα, έμεινε στην ιστορία του λαϊκού τραγουδιού ως διαπρεπής Ελληνίδα στιχουργός της δεκαετίας του '50, αφού πολλά λαϊκά τραγούδια της εποχής φέρουν την υπογραφή της. Οι στίχοι της μελοποιήθηκαν από επιφανείς συνθέτες της εποχής, όπως ο Βασίλης Τσιτσάνης, ο Απόστολος Καλδάρας, ο Μανώλης Χιώτης και άλλοι. Η Διδώ Σωτηρίου εισέβαλλε με τα βιβλία της στα σπίτια και στις καρδιές Ελλήνων και ξένων, και έγινε αγαπητή στους Τούρκους αναγνώστες λόγω της αντικειμενικότητάς της στην καταγραφή των ιστορικών γεγονότων. Η προσωπική της διαδρομή την περίοδο της Κατοχής και στο χώρο της Αριστεράς, σε συνδυασμό με την δημοσιογραφική της καριέρα και τη δράση της σε φεμινιστικές οργανώσεις, άφησαν ανεξίτηλο αποτύπωμα στα νεότερα χρόνια. Η Φιλίω Χαϊδεμένου δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκε η φωνή των προσφύγων της Μικράς Ασίας, αφού ίδρυσε ένα σπουδαίο Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού, το οποίο αποτελεί βαριά παρακαταθήκη για όλες τις επόμενες γενιές.

Οι γυναίκες αυτές αποτελούν ιστορικό σύμβολο, καθώς εκπροσωπούν κάθε Μικρασιάτισσα μάνα, αδελφή και κόρη που εκτοπίστηκαν βίαια από τις πατρογονικές τους εστίες, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υπογραφή της Σύμβασης ανταλλαγής πληθυσμών της Λωζάνης. Ως εκ τούτου, μετέβησαν στην Ελλάδα

κάνοντας ένα νέο ξεκίνημα στη ζωή τους, αντιμετωπίζοντας όμως προβλήματα επιβίωσης, ταπείνωσης και αμφισβήτησης της ελληνικότητας και του ήθους τους από τους γηγενείς κατοίκους. Στη νέα πατρίδα συνειδητοποίησαν την απώλεια των συγγενών και των αγαπημένων τους προσώπων, του γενέθλιου τόπου τους και των υπαρχόντων τους. Οι απώλειες όμως αυτές τις όπλισαν με αστείρευτη δύναμη και αταλάντευτη αποφασιστικότητα να ανακτήσουν τη χαμένη τους αξιοπρέπεια, καθώς και όλα αυτά που έχασαν τόσο βίαια και τόσο άδικα μέσα στην Καταστροφή. Με τη ζωή και το έργο τους συνέβαλλαν στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία και καθόρισαν τη φυσιογνωμία του νεοελληνικού πολιτισμού.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

1.1. Εφημερίδες

Ακροπόλ

Αυγή

Ελεύθερος Λόγος

Επίκαιρα

Μακεδονία

Ριζοσπάστης

ΤΑ ΝΕΑ

1.2. Περιοδικά

«*ΔΡΟΜΟΙ της Ειρήνης*», τχ. 80 (1964).

«*Πνευματική ζωή*», τχ. 47 (1939).

«*Το Δέντρο*», τχ. 222-223 (2018).

1.3. Οπτικοακουστικά Μέσα – Ντοκιμαντέρ

Ντοκιμαντέρ *Παρασκήνιο* στο κανάλι της ΕΡΤ. Διαθέσιμο στο: <https://archive.ert.gr/69090/>, ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023

Ντοκιμαντέρ *Βάθος Πεδίου* στο κανάλι της ΕΡΤ. Διαθέσιμο στο: <https://archive.ert.gr/84352/>, ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023

Συνέντευξη της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου (1971). Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=4Vg2O57bmdU>, ημερομηνία προσπέλασης: 24.07.2023

Συνέντευξη της Φιλίως Χαϊδεμένου στην τηλεοπτική εκπομπή *Νέοι Φάκελοι* στο κανάλι του ΣΚΑΙ. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=8dggf6S5GaVM>, ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023

Συνέντευξη της Διδώς Σωτηρίου στην τηλεοπτική εκπομπή *Νυχτερινός Επισκέπτης* (1995) στο κανάλι της ΕΡΤ. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=GSsLF_0vxQg, ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023

Συνέντευξη της Φιλώς Χαϊδεμένου στην τηλεοπτική εκπομπή *Σαν παραμύθι* (1999) στο κανάλι της ΕΡΤ. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=r0SsqjUvfz_w, ημερομηνία προσπέλασης: 01.08.2023

1.4. Διαδικτυακές Πηγές

Διαθέσιμο στο: http://www.ime.gr/chronos/13/gr/foreign_policy/language/03.html, ημερομηνία προσπέλασης: 23.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://artpodcast.gr/san-simera-eutihia-papagiannopoulou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023

Διαθέσιμο στο: https://www.authors.gr/ta_brabeia_didw_swtirioy-article-597.html, ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023

Διαθέσιμο στο: https://issuu.com/mikraasia/docs/_____a59a03785a8bdc, ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023

Διαθέσιμο στο: https://issuu.com/mikraasia/docs/_____a59a03785a8bdc, ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://kemipo-neaionia.gr/>, ημερομηνία προσπέλασης: 30.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://kithara.to/stixoi/MTE1MTk0MzA1/oneiro-apatilokokotas-stamatis-lyrics>, ημερομηνία προσπέλασης: 25.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://kyveli.eu/%ce%ba%cf%85%ce%b2%ce%ad%ce%bb%ce%b7/%ce%b2%ce%b9%ce%bf%ce%b3%cf%81%ce%b1%cf%86%ce%af%ce%b1/%ce%bf%cf%80%cf%81%cf%8e%cf%84%ce%bf%cf%82-%ce%b3%ce%ac%ce%bc%ce%bf%cf%82-1903-1906/>, ημερομηνία προσπέλασης: 24.07.2023

Διαθέσιμο στο:
<https://mikrasiatesaigaleo.wordpress.com/%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/>, ημερομηνία προσπέλασης: 30.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://ppied-museumfx.gr/>, ημερομηνία προσπέλασης: 30.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://ppied-museumfx.gr/museum/>, ημερομηνία προσπέλασης: 31.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://ppied-museumfx.gr/museum/>, ημερομηνία προσπέλασης: 31.07.2023

Διαθέσιμο στο:
<https://refugeeingreece.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BA-%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B7-%CF%83%CF%87%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF/>, ημερομηνία προσπέλασης: 25.05.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.aekfc.gr/stp/opap-arena-42938.htm?lang=el&path=-233246111>, ημερομηνία προσπέλασης: 30.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.haniotika-nea.gr/mnimes-mikrasiaton-eytychia-papagiannopoyloy-mia-protopora-mikrasiatissa/>, ημερομηνία προσπέλασης: 29.07.2023

Διαθέσιμο στο:
<https://www.hellenicaworld.com/Greece/Person/gr/DidoSotiriou.html>, ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-papagiannopoyloy-mia-agnosti-synenteyxi-tis-thrylikis-stihoyrgoy-apo-1970>, ημερομηνία προσπέλασης: 26.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-papagiannopoyloy-i-stihoyrgos-poy-tragoydithike-apo-panellinio-alla-doxastike>, ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/xenomerites-oi-apaxiotikoi-charaktirismoi-kai-afiloxeni-ypodochi-ton-mikrasiaton-stin-ellada/>, ημερομηνία προσπέλασης: 24.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.orthodoxtimes.gr/mia-rapsodia-me-pigi-ebnefsis-ti-mousiki-mikrasiatiki-paradosi/>, ημερομηνία προσπέλασης: 27.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2971990>, ημερομηνία προσπέλασης: 23.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.sansimera.gr/biographies/1614>, ημερομηνία προσπέλασης: 25.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.theatro-technis.gr/%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BD-%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7%CF%82>, ημερομηνία προσπέλασης: 24.7.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.viva.gr/tickets/theatre/eytyxia-papagiannopoulou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 29.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://flix.gr/news/iris-awards-2020-awards-announcement.html>, ημερομηνία προσπέλασης: 04.08.2023

Διαθέσιμο στο: <https://radiohellas.gr/i-eftychia-papagiannopoulou-kai-i-roiitiki-poreia-tis-ston-mesopolemo/>, ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023

Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=9ICa6q7i0sc>, ημερομηνία προσπέλασης: 28.07.2023

B. Βιβλιογραφία

Αλεξίου Σ., *Μεγάλη Ιδέα* (1844-1922), Αθήνα 2022.

Αναγνωστοπούλου Σ., *Μικρά Ασία 19ος αιώνας - 1919*, Αθήνα 1998.

Αντωνίου Γ. - Μαραντζίδης Ν. Επιμ., *Η εποχή της σύγχυσης*, Αθήνα 2008.

Αντωνίου Δ., *Η εκπαίδευση στη δυτική Μικρά Ασία (περιοχή ελληνικής διοίκησης Σμύρνης 1919-1920)*, Αθήνα 2007, τ. 1.

Βακαλόπουλος Κ. - Κεσόπουλος Α. - Μουτσόπουλος Ν. Επιμ., *Πως φθάσαμε στις αλησμόνητες Πατρίδες*, Θεσσαλονίκη 2006.

Βερέμης Θ. & Κωστής Κ., *Η Εθνική τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα 1984.

Βερέμης Θ., *Μικρή ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα 2022.

Βικέτος Ν., «Η σωματειακή δραστηριότητα των Ελληνίδων της Σμύρνης», στα: *Πρακτικά του 1ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005.

Γεωργής Γ. - Κυριακίδης Χ. - Χαραλάμπους Ζ. Επιμ., *Λωζάννη 1923: Διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Αθήνα 2017.

Γλύκατζη-Αρβελέρ Ε., *Μικρασία, καρδιά του Ελληνισμού*, Αθήνα 2021.

Δημητρακόπουλος Φ., *Η πρωτοπορική κίνηση του '30 και το μυθιστόρημα*, Αθήνα 1990.

Διβάνη Λ., *Ονειρεύτηκα τη Διδώ*, Αθήνα 2022.

Ελευθεροτυπία, *Νίκος Ζαχαριάδης, Άρης Βελουχιώτης, Νίκος Μπελογιάννης: βίοι παράλληλοι και... τεμνόμενοι*, Αθήνα 2009.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, *Απογραφή προσφύγων 1923*, Πειραιάς 2022.

Ιντζέμπελης Ε. Επιμ., *Τριάντα έξι συγγραφείς γράφουν για τη Σμύρνη της φαντασίας και της μνήμης*, Αθήνα 2023.

Ιστορία Ελληνικού Έθνους, *Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 έως 1913*, τ. 14 (2000).

Καβακόπουλος Π., *Τραγούδι, μουσική & χορός στη Μικρά Ασία*, Αθήνα 2022.

Καβάλα Μ., *Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2004, τ. 8.

Καλούδη Κ., *Η Μικρασιατική Καταστροφή στον ελληνικό κινηματογράφο*, Αθήνα 2001.

Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα (τ. 2, μ. 1), ο Μεσοπόλεμος 1922-1940 (Επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2002.

Καρζής Θ., *Οι Πατρίδες των Ελλήνων*, Αθήνα 1996, τ. 2.

Κατσιπη-Σπυριδάκη Ε., *Η Μικρά Ασία μέσα από τη Λογοτεχνία*, Νέα Ιωνία 2019.

Καψής Π., *Μικρασιατικά αναμνήσεις*, Αθήνα 2022.

Κλεάνθης Φ., *Η ελληνική Σμύρνη*, Αθήνα 1996.

Κορνάρος Θ., *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, Αθήνα 1974.

Κουρκουνάκης Σ., *Το παραμύθι της Ευτυχίας*, Αθήνα 2010.

Κωνσταντόπουλος Θ. - Τζεδόπουλος Γ. Επιμ., *Πέρα από την Καταστροφή*, Αθήνα 2007.

Κωσταρά Ν., «Η εμπορική ναυτιλία στη μετεπαναστατική περίοδο (1828-1856)», στο: *Ιστορία*, τχ. 346.

Λαμψίδης Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922*, Θεσσαλονίκη 1992.

Μαμαλάκης Η., «Η επίδραση της Μικρασιατικής κουζίνας στην αστική κουζίνα της Αθήνας», στα: *Πρακτικά του 9ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό»*, Ν. Ιωνία 2019.

Μανέλη Ρ., *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Αθήνα 2020.

Μιχαηλίδης Ι., *Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα 2018.

Μπαλτάς Α., «Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο», στα: *Πρακτικά του 9ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό»*, Ν. Ιωνία 2019.

Μπαλτάς Α., *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία στον Μεσοπόλεμο 1922-1940*, Αθήνα 2021.

Νάσιουτζικ Π., *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

Νεγροπόντης Ι., *Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήνα χ.χ.

Νταλαμάγκας Α., *Αλησμόνητες Πατρίδες του Ελληνισμού*, Αθήνα 2019.

Παπαδοπούλου Α., «Η εκπαιδευτική πορεία στον ευρύτερο μικρασιατικό χώρο», στα: *Πρακτικά του 1ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο»*, Ν. Ιωνία 2005.

Παππά Ε., *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Αθήνα 2010.

Ριζάς Σ., *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα 2015.

Σεφέρης Γ., *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Αθήνα 1980.

Σολδάτος Χ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας*, Αθήνα 1989, τ. 1.

- Σπυρόπουλος Γ., *Ένα μπλουζ για την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου*, Αθήνα 2006.
- Σταύρου Τ., *Οι πρώτες ρίζες*, Αθήνα 1936.
- Συλλογικό, *Η Σμύρνη πριν από την Καταστροφή*, χ.τ. 1992.
- Συρίγος Α. & Χατζηβασιλείου Ε., *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Αθήνα 2022.
- Σωτηρίου Δ., *Εντολή*, Αθήνα 1985.
- Σωτηρίου Δ., *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2008.
- Σωτηρίου Δ., *Κατεδαφιζόμεθα*, Αθήνα 2008.
- Σωτηρίου Δ., *Ματωμένα χρώματα*, Αθήνα 2008.
- Σωτηρίου Δ., *Τα πρώτα βήματα του Ψυχρού Πολέμου*, Αθήνα 2009.
- Σωτηρίου Δ., *Μέσα στις φλόγες*, Αθήνα 2011.
- Σωτηρίου Δ., *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011.
- Σωτηρίου Δ., *Ηλέκτρα*, Αθήνα 2014.
- Σωτηρίου Δ., *Ηρωες και αντιήρωες*, Αθήνα 2019.
- Τζανακάρης Β., *Δακρυσμένη Μικρασία*, Αθήνα 2013.
- Τζανακάρης Β., *Σμύρνη 1919-1922*, Αθήνα 2019.
- Τζανακάρης Β., *Εάλω η Σμύρνη*, Αθήνα 2022.
- Τίκης Γ., *Σμύρνη*, Αθήνα 2021.
- Τσακίρη Σ., *Διδώ Σωτηρίου. Από την κήπο της Εδέμ στο καμίνι του αιώνα μας*, Αθήνα 1996.
- Τσίτας Ν., *Η εκπαίδευσις εν τη Μικρά Ασία, «Φως εξ Ανατολών»*, Αθήνα 2002.
- Φωτιάδης Κ., «Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία», στα: *Πρακτικά του 9ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Η επίδραση των Μικρασιατών προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό»*, Ν. Ιωνία 2019.
- Χαϊδεμένου Φ., *Τρεις αιώνες μια ζωή*, Αθήνα 2005.
- Χαλκούση Ε., *Θεατρικό ημερολόγιο*, Αθήνα 2021.
- Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001.
- Χρήστου Θ., «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Σμύρνης και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή», στα: *Πρακτικά του 2ου Συμποσίου του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. του*

Δήμου Νέας Ιωνίας «Παιδεία - Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής»,
Ν. Ιωνία 2005.

Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940-1944)*, Αθήνα 2016, τ. 1.

Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940-1944)*, Αθήνα 2016, τ. 2.

Χρήστου Θ., *Οι δυνάμεις αστυνόμευσης του ελληνικού κράτους στο μετέωρο βήμα τους προς τη Μικρά Ασία. Αφετηρίες, Πρωταγωνιστές και Κατακτήσεις (1919-1922)*, Αθήνα 2022.

Χρήστου Χ., *Από την επιφάνεια στο βάθος*, Αθήνα 1961.

Assman J., *Η πολιτισμική μνήμη*, Ηράκλειο 2017.

Bromark S., *Επαναπατρισμοί*, Αθήνα 2021.

Desvallées A. - Mairesse F. Επιμ., *Βασικές έννοιες της Μουσειολογίας*,
Αθήνα 2014.

Georgelin H., *Σμύρνη*, χ.τ. 2007.

Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα 2006.

Παράρτημα

«Αναμνήσεις και εντυπώσεις

Οι γυναίκες της Αθήνας

Το αττικό κλίμα είχε αρχίσει, εδώ και μερικά χρόνια, να διαπλάττει ένα τύπο γυναικός που προϋπήρξε, που οι συνεχείς επιδρομές και η τουρκική σκλαβιά αιώνων είχαν παραμορφώσει και που, γενικευόμενος, θα έκανε την Αθηναία γυναίκα να ξεχωρίζει ανάμεσα στις Ευρωπαίες. Τις μητέρες μας με τα πληθωρικά στήθη, τους χαμηλούς γοφούς, τα χοντρά πόδια και την ασθματική εμφάνισι ή τις ξεραγκιανές, τις γωνιώδεις και μονοκόματες, τις αδελφές μας και τις γυναίκες μας τις οποίες έσωζε κάπως μόνο η δροσιά της νεότητας, είχε αρχίσει να την διαδέχεται ένας τύπος νεαρής Αθηναίας ο οποίος είχε ευγένεια, λιγυρότητα και γραμμές αναγλύφων του Κεραμεικού ή μικρών αγαλμάτων της Τανάγρας.

Ήταν ο ίδιος τύπος της δέσποινας που είχε διατηρηθεί και κατά τους χρόνους της δουλείας ακόμα μέσα σε λίγα ελληνικά αρχοντικά σπίτια και που έδωσε μερικά εξαισία άνθη στην αυλή του Όθωνος. Τα μαλλιά τους ήσαν κατάμαυρα και στυλπνά, τα μάτια μεγάλα και κάπως αμυγδαλωτά, το πρόσωπο ωοειδές και ελαφρά ελαιόχρωμο. Το σώμα τους εσχημάτιζε σιλουέτα. Φως-μαίγερ, είχαν καμπύλες απαλότατες και χυτές. Όγκοι δεν προεξείχαν. Ψηλές ως επί το πλείστον, είχαν στην εμφάνισί τους κάτι το πολύ αρμονικό και αρχοντικό. Θύμιζαν τις αρχαίες παρθένες που σμίλεψε ο Φειδίας ν' ανεβαίνουν με άνθη και καρπούς στον Παρθενώνα κατά την πομπή των Παναθηναίων. Έιχαν μαζί τη χάρι και την ωμορφιά. Ήσαν:

«- καρπός κι' ανθός αντάμα.

Χωρίς νάχουν τίποτα το αυστηρό δεν είχαν καμιά προκλητικότητα, δεν διήγειραν χυδαία ένστικτα. Τις θαύμαζε κανείς σαν περνούσαν αρμονικές και ωραίες μέσα στο αττικό φως και η ψυχή ετέρπετο από το θέαμά τους με τη γαληνή εκείνη χαρά που γεννούν όλα τα πράγματα τα ωραία, τα άγια, τα αγνά... Ο τύπος αυτός μόλις επιπλέει εδώ κι εκεί στην σημερινή Αθήνα την πλημμυρισμένη από ένα καινούριο και ξένο πληθυσμό. Σήμερα βλέπει κανείς άπειρες γυναίκες στους Αθηναϊκούς δρόμους. Είναι ευεξήγητο. Ο πόλεμος και η οικονομική κατάσταση που εδημιούργησε η ειρήνη έβγαλαν τη γυναίκα από το σπίτι και την ερίζανε στη ζωή. Πολλές εργάζονται. Στις γυναίκες αυτές προσετέθησαν και οι ξένες που ζουν στα ξενοδοχεία και συχνάζουν σ' όλα τα κέντρα. Γι' αυτό ο καταπληκτικός αριθμός των γυναικών που βλέπει κανείς σήμερα ν' ανεβοκατεβαίνουν τα πεζοδρόμια σ' όλες τις

ώρες της ημέρας. Το μεγαλύτερο δε μέρος των αυτών δεν έχει τον τύπο που ωνόμαζα αττικό, γιατί τέτοιος ήταν. Πολλές είναι ασήμαντες όταν δεν είναι άσχημες, τες προσέχει δε κανείς μια στιγμή μόνο γιατί είναι νέες και, ιδίως, γιατί είναι ντυμένες κατά ένα τρόπο ο οποίος κινεί την σκανδαλισμένη περιέργεια ή προκαλεί ορισμένες επιθυμίες-αναλόγως. Οι άλλες έχουν τον καθαρό τύπο της Ανατολής από την οποίαν προέρχονται. Είναι οι γυναίκες που αρέσουν πολύ και προκαλούν. Έχουν λευκή και απαλή επιδερμίδα, είναι όλες υποβλητικές καμπυλότητες, με πρόσωπα στρογγυλά και μάτια στρογγυλά επίσης και κατάμαυρα, βυθισμένα σε ίσκιους, γεμάτα ηδονισμό. Έχουν κάτι το τόσο μαλακό και μελωμένο, που θυμίζουν τα μεγάλα και πολύ ώριμα σύκα. Είναι οι τύποι των ωραίων γυναικών-για τα κοινά τα γούστα.

Οι γυναίκες αυτές, του είδους αυτού, ή είναι ανούσια αισθηματικές ή τρομερά φιλήδονες, σε οποιαδήποτε δε από τις δύο αυτές περιπτώσεις έχουν κάτι το κοινό και το χυδαίο. Αρέσκονται στα φανταχτερά κοσμήματα, σε μία πολυτέλεια νεοπλουτική, στα φαγητά με τις παχειές σάλτσες, στις επιδειχτικές ρόμπες, στις πολύ δυνατές μυρωδιές και στις διασκεδάσεις τις θορυβώδεις, τις γεμάτες σπατάλη και χυδαία χαρά. Τρελλαίνονται για τα γλυκίσματα, καπνίζουν με ηδονή και αγαπούν να είναι άνεργες και να φλυαρούν. Δεν έχουν πάνω τους καμμία αρχοντιά, καμμία ένστικτη λεπτότητα. Δεν είναι «κυρίες». Είναι θηλυκά. Το κλίμα της Ανατολής τις έκανε μαλθακές, σαρκώδεις και φιλήδονες. Από δε την Ευρώπη έχουν πάρει την ελευθερία των ηθών -και ίσως τίποτα άλλο. Μόλις αποκτήσετε κάποια οικειότητα μαζί τους μπορείτε να τις διηγηθήτε τα πιο χοντρά ανέκδοτα, να πείτε τα πιο αλατισμένα αστεία, να κάνετε τους πιο τολμηρούς υπαινιγμούς. Θα τις δείτε να γελούν μ' όλη τους την καρδιά και να βρίσκουν την πιο μεγάλη ευχαρίστησι. Δεν έχουν την ένστικτη αποστροφή των ευγενικών γυναικών προς το χυδαίο και το ταπεινό. Απ' εναντίας. Η λεπτότητα των τρόπων κι' αυτό που οι Γάλλοι λένε *tenue* τις στεναχωρούν όπως τον χωρικό το κολλάρο και είναι ευτυχείς όταν μπορούν να τα βγάλουν από πάνω τους και να μείνουν όποιες είναι: οι γυναίκες που αγαπούν την κουρκουσαριά, τις φράσεις με τις διπλές ένοιες, τ' αλατισμένα αστεία και τον σανφασονισμό.

Ντύνονται με κίτρινα, με μαβιά, με ρόδινα χρώματα. Πολλές, υπό το πρόσχημα της ζέστης, έχουν καταργήσει τα μεσογύρια, όταν δε περπατούν μέσα στον ήλιο οι γραμμές του σώματός των διαγράφονται καθαρά μέσα από τα φουστάνια. Με γυμνούς λαιμούς, με γυμνά μπράτσα, έχοντας κάτι το άφθονο όπως οι γυναίκες του Ρούμπενς, με μεγάλα μαύρα ματόκλαδα, κάτω από τα οποία γλαρώνει ο ηδονισμός, προκαλούν την προσοχή που ανοίγει το στόμα και ξυπνούν αιφνήδιους πόθους. Τις

βλέπει κανείς στα κέντρα να γελούν με χασκαρητά, να κυττάζουν όχι λοξά αλλά κατάματα τους ξένους που καρφώνουν απάνω τους ένα βλέμμα που δείχνει καθαρά τι σκέπτονται εκείνη τη στιγμή, να καπνίζουν και να μιλούν δυνατά. Τις βλέπει ακόμα καθισμένες στις εξώπορτες των ξενοδοχείων, ξαπλωμένες με νωχέλια σε πολυθρόνες και με το ένα πόδι πάνω στο άλλο, να κυττάν τους διαβάτες επιδεικνύουσες τις γάμπες των ή να φλερτάρουν ήρεμα με τους νέους που τις περιτρυγρίζουν. Στα σαλόνια των ξενοδοχείων παίζουν με πάθος χαρτιά ή, μαζεμένες κατά παρέες, κακολογούν με ηδονή και γαργαλίζοντας μόνες τους με την αφήγησι των τσουχτερών ανεκδότην. Τις προμεσημβρινές ώρες τις βλέπει κανείς να πηγαиноέρχονται στους διαδρόμους αχτένιστες και ασυγύριστες, να μιλούν από πόρτα σε πόρτα θορυβώντας και γελώντας ή να κάμουν την τουαλέτα τους έχοντας μισάνοιχτη την πόρτα του δωματίου των. Μιλούν με οικειότητα στους υπηρέτες του ξενοδοχείου, επιδεικνύουν γυμνότητες με αδιαφορία και θεωρούν περιττό να υποκριθούν μια κάποια συστολή όταν διασταυρώνονται στους διαδρόμους με άνδρες που στυλώνουν επίμονα επάνω εις την ακαταστασία τους το βλέμμα των...

Αυτές είναι οι γυναίκες που φαίνονται παντού στην σημερινή Αθήνα και που, επομένως, εκλαμβάνονται ως Αθηναίες από τον ξένο. Ανάμεσα σ' αυτές βλέπει κανείς μερικές Σλαύες με καταγάλανα μάτια και σφιγγώδη έκφραση στο πρόσωπο ή τον κόσμο των κοριτσιών που εργάζονται στα υπουργεία, στα γραφεία και στα καταστήματα, αλλά αυτή που δίνει τον τόνο μέσα στην σημερινή Αθήνα, που εμφανίζεται ως τύπος -είνε η γυναίκα της Ανατολής. Ο άλλος, ο τύπος της νέας Αθηναίας, ο οποίος είχε αρχίσει να διαπλάσσεται από το κλίμα της Αττικής, χάθηκε μέσα σ' αυτή την πλημμύρα των γυναικών της Ιωνίας και του Βοσπόρου. Κάπου-κάπου βλέπει κανείς μερικές νεαρές γυναίκες αναγλυφικές, ντυμένες με διακριτική κομψότητα, με βλέμμα που κυττάζει από ψηλά, με βάδισμα αργό και περήφανο, ωραίες σιλουέττες που κινούν τον θαυμασμό: είναι αυτές, οι Αθηναίες, αλλά εκτοπισμένες. Οι γυναίκες της Ανατολής κατέχουν σήμερα το πεζοδρόμιο και επιβάλλονται στο γούστο των κοινών με τα ζωηρά τους χρώματα, το αφρώδες δέρμα τους, τις προκλητικές καμπύλες, τα ηδυπαθή μάτια και το κάτι εκείνο το πολύ μελωμένο που αποστάζουν και που φέρνει ένα πλατάγιασμα γλώσσης σ' εκείνους που τις κυττάζουν, -όπως φέρνει το γλύκισμα που ορέγεται κανείς να φάη ή που μόλις το έφαγε...

Κώστας Ουράνης»

Άρθρο του δημοσιογράφου Κώστα Ουράνη στην εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, στο φύλλο της 10ης Ιουλίου του 1923.

Πηγή:

<https://refugeeingreece.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BA-%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B7-%CF%83%CF%87%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF/> (ημερομηνία προσπέλασης: 25.05.2023)

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ
ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΑΝΕΓΗΡΣΙΜΕΝΟΝ 1924
ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ

Αὔξων ἀριθ. 512

ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ

Πιστοποιεῖται, ὅτι ὁ κάτωθι εἰκονιζόμενος καὶ διὰ σταυροῦ σημειούμενος ὀνομάζεται
Θεοδοσία Χίρα Ιωάννη Τσεσμετζή ἡμεῖς *Χαμ. Τσεσμετζή* εἶναι ἐτῶν *52*
 τετράνημι πρόσφυξ, Ἕλλην τὸ γένος, καταγόμενος ἐκ *Προύσας* - *Προύσας*
 πρόσφυγόν δ' εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν μῆνα *Αὐγούστου* τοῦ ἔτους *1922*

Ἡ οἰκογένειά του κατὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν προσέφυγεν εἰς Ἑλλάδα, ἀποτελεῖτο ἐκ τῶν
 κάτωθι καὶ μόνον μελῶν, ἦτοι:

- 1) Θεοδοσία Χίρα Ιωάννη Τσεσμετζή*
- 2) Μαργαρίτη Χρυσολόγου*
- 3) Ἡ Κωνσταντίνη Κίρα*

Ἀπὸ τῆς χρονολογίας τῆς προσφυγῆς τῆς οἰκογενείας του μέχρι σήμερον ἐπέληθον εἰς ταύτην
 αἱ κάτωθι μεταβολαί, ἦτοι:

*ἐπιγεννῶντο ὁ μικρὸς υἱὸς ἡμῶν Μικρούδης ὁ ὀνομαζόμενος ὡς ἐκεῖ
 Κωνσταντίνος ὁ δὲ ἀπεθάνη τὸ 1923.*

Ἡ οἰκογένειά του ἀποτελεῖται ἤδη ἐκ τῶν κάτωθι καὶ μόνον μελῶν, συνεικονιζομένων
 μετὰ τούτου, ἦτοι:

- 1) Θεοδοσία Χίρα Ιωάννη Τσεσμετζή*
- 2) Μαργαρίτη Χρυσολόγου*
- 3) Ἡ Κωνσταντίνη Κίρα*
- 4) Ὁ Μικρούδης Κωνσταντίνος*

Τῇ αἰτήσῃ του χορηγεῖται τὸ παρὸν πιστοποιητικόν, ἵνα τῷ χρησιμεύσῃ. *ὁ δὲ*
Ναυργιῶς Θεοδοσίας

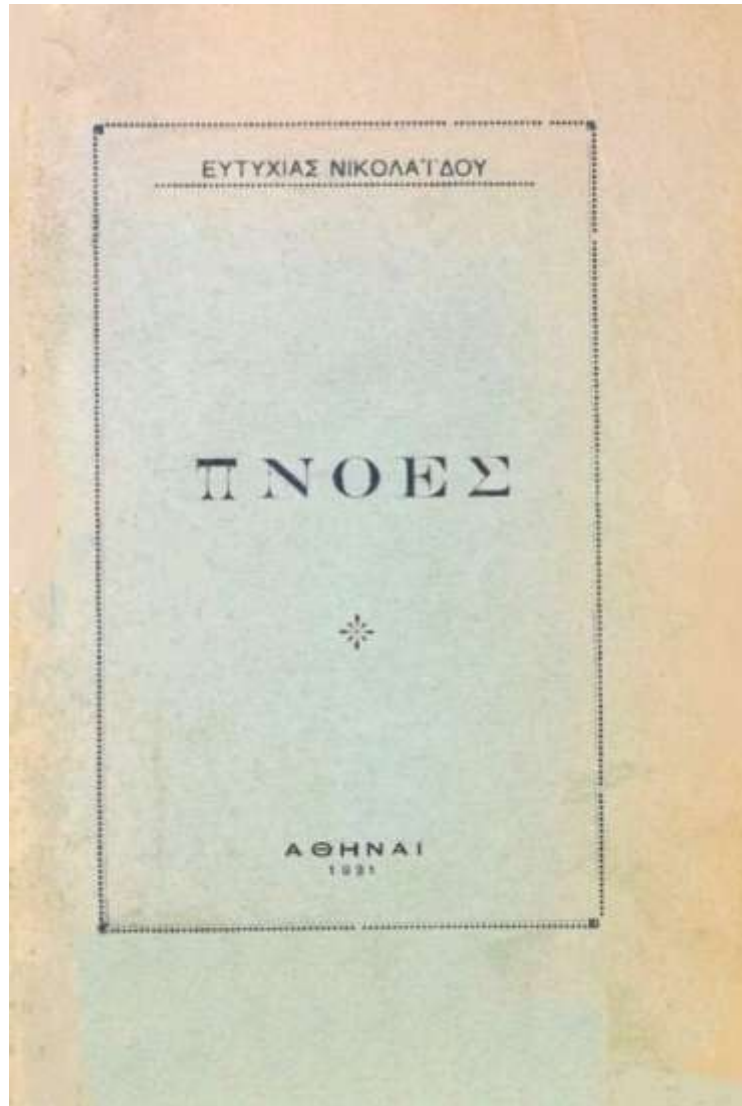
Ἐν Καισαριανῇ τῇ *24* / *9* / 193*4*

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Λ. Μπαρδάνης

Ο ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
Γ. Μπαρδάνης

Πιστοποιητικό πρόσφυγα της 24ης Σεπτεμβρίου του έτους 1934, με την οποία ο Προσφυγικός Σύλλογος Καισαριανής πιστοποιεί ότι η εικονιζόμενη, Θεοδοσία, χήρα Ιωάννη Τσεσμετζή, είναι πρόσφυγας με καταγωγή από την Προύσα και προσέφυγε στην Ελλάδα το 1922.

Πηγή: Ψηφιακή Πύλη Αρχείων για το 1922
<https://archives1922.gak.gr/index.php/95-4> (ημερομηνία προσπέλασης: 29.07.2023)

Το εξώφυλλο της πρώτης ποιητικής συλλογής της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, ως Ευτυχία Νικολαΐδου, που εκδόθηκε το 1931.

Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-paragiannoroyloy-i-stihoyrgos-roy-tragoydithike-apo-panellinio-alla-doxastike> (ημερομηνία προσπέλασης: 08.06.2023)

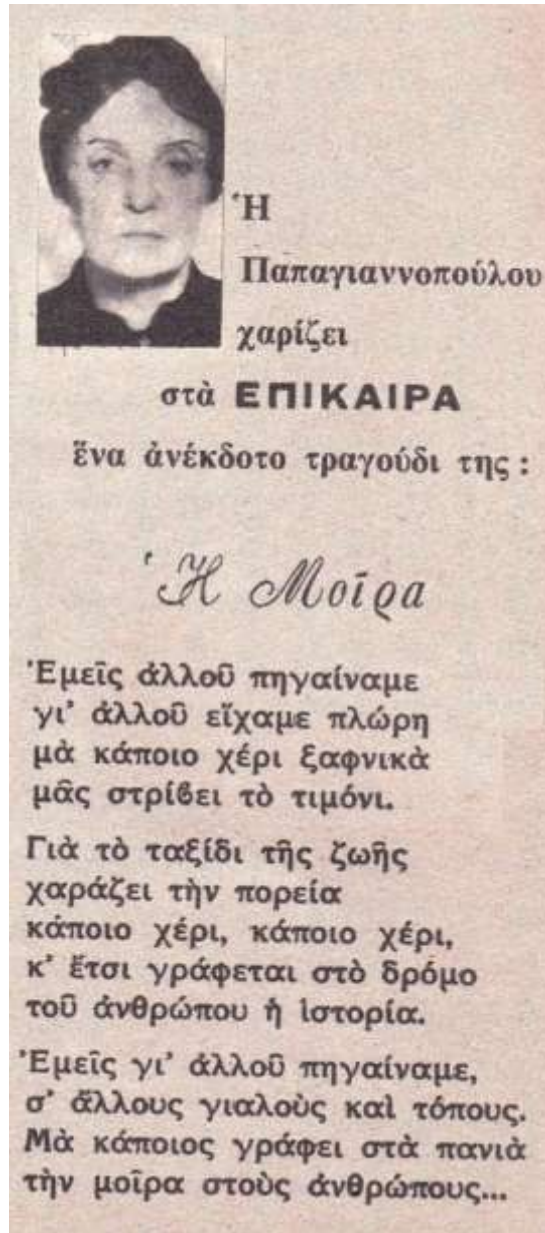
Το πρώτο ποίημά της δημοσιεύθηκε στο τεύχος 47 του λογοτεχνικού και βιβλιογραφικού περιοδικού *Πνευματική ζωή*, που κυκλοφόρησε στις 10.05.1939.

Πηγή: <https://radiohellas.gr/i-eftychia-paragiannopoulou-kai-i-roiitiki-poreia-tis-ston-mesopolemo/> (ημερομηνία προσπέλασης: 14.06.2023)

Δημόσιο έγγραφο της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου από το 1950.

Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-paragiannopouloy-i-stihoyrgos-roy-tragoydithike-apo-panellinio-alla-doxastike> (ημερομηνία προσπέλασης: 14.06.2023)

Ανέκδοτοι στίχοι της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, από το περιοδικό *Επίκαιρα*.

Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-paragiannoroyloy-i-stihoyrgos-poy-tragoydithike-apo-panellinio-alla-doxastike> (ημερομηνία
προσπέλαση: 14.06.23)

Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου σε φωτογραφία στο τεύχος 80 του περιοδικού *ΔΡΟΜΟΙ της Ειρήνης*, που κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1964.

Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-paragiannoroyloy-i-stihoyrgos-roy-tragoydithike-apo-panellinio-alla-doxastike> (ημερομηνία προσπέλαση: 14.06.23)

Η τελευταία φωτογραφία της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου στο νοσοκομείο όπου νοσηλευόταν και άφησε την τελευταία της πνοή. Μαζί της ο συνθέτης Κώστας Καρουσάκης.

Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/music/eytyhia-paragiannoroyloy-i-stihoyrgos-roy-tragoydithike-apo-panellinio-alla-doxastike> (ημερομηνία προσπέλασης: 11.06.2023)

Η δημοσιογραφική ταυτότητα της Διδώς Σωτηρίου (1937).

Πηγή: <https://www.tanea.gr/2021/09/23/istoriko-arxeio/dido-sotiriou-i-mikrasiatissa-pou-afigithike-ta-deina-tou-ellinismou/> (ημερομηνία προσπέλασης: 05.08.2023)

Στο γάμο της Διδώς Σωτηρίου. Από αριστερά διακρίνονται η Άλκη Ζέη (κόρη της δίδυμης αδερφής του Πλάτωνα Σωτηρίου), η Διδώ Σωτηρίου, η Λενούλα (αδελφή της Άλκης) και η Έλλη Παππά (μικρή αδερφή της Διδώς).

Πηγή: <https://roadartist.blogspot.com/2017/11/> (ημερομηνία προσπέλασης: 05.08.2023)

Διδώ Σωτηρίου: 'Αφηγοῦμαι τὰ πάθη τοῦ τόπου μου

«ΕΝΤΟΛΗ»: Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

ΔΕΚΑΤΕΣΙΞΕΡΑ χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του τελευταίου μεγάλου διδίου της «Ματωμένα Χώματα» (συγκλονιστική κωπογραφία πάνω στη Μικρασιατική τραγωδία) κι' ένα χρόνο μετά το δοκίμιο «'Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του Ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο», η Διδώ Σωτηρίου ξαναεμφανίζεται έφ'ετος στα ελληνικά γράμματα μ' ένα ακόμα πολυσέλιδο έργο, την «'Εντολη» (έκδοση «Κέδρος»). όπου

πένας που την «'Εντολη». "Αν ήμουν Σκανδιναβή ίσως έγραφα κάτι σά τις «'Αγριοφρούλες». "Αν ζούσα τον καιρό της Ρωμιοκής κατοχής, θά μιλούσα για: «Τώ καιρό εκείνο οι Ρωμιοί... οι Γραμματείς... οι Φαρισαίοι...». Είναι τόσο σύνθετα, τόσο περίπλοκα και τόσο άδυνατά τα όσα γίνανε στην 'Ελλάδα από την Κατοχή κι' εδώ, που όσα κι' αν έχουν γραφτεί, είναι λίγα.

πειρίες μας, τις αλήθειες μας, για να μπορείς να βρεί τον κώδικα, να ξέρει που βαθίζει και πώς θα βαθισει. Δέν είναι τυχαίο, νομίζω, ότι πνεύμασιν από τη δικτατορία κι' εδώ τα έργα της πολιτικής λογοτεχνίας και οι προσωπικές μαρτυρίες (ή ποίηση κι' ή μουσική είχαν τό προβάδισμα).

— Έπειδή πολλά έχουν γραφτεί τόρω από τη στράτευση του συγγραφέα στα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα της εποχής του, θά ήθελα να μου πείτε πώς αντιλαμβάνεστε έσείς αυτή την στράτευση...

Παρουσίαση από τον ΓΙΩΡΓΟ ΠΗΛΙΧΟ

έχει γράσει η νεώτερη ελληνική τραγωδία, που άρχίζει με τό τέλος της 'Αντίστασης, συνεχίζεται με τις μεταπελευθερωτικές περιπέτειες (άντικομμουνιστική ύστερία, διώξεις προδευτικών, δίκες και έκτελέσεις Μπελογιάννη, Πλουμπιδή, Μπάτση και τώσων άλλων, έξοριες, Μακρονήσια κλπ.) και κορυφώνεται με τις έφιαλτικές πλεκτάνες τών Μυστικών 'Υ. πρεσιτών της 'Αμερικής με στόχο τόν διαμελισμό τών δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων του τόπου και την άγκιστάσταση, υπό διάφορες μορφές, της δεξιάς στην έξουσία.

Διδώ Σωτηρίου: "Απ' τις λύσεις που θά δώσουμε σήμερα θά έξαρτηθεί τό τί θά είναι αύριο ή 'Ελλάδα

Και μήπως πήραμε άόσα — όπως λένε στον Πρόλόγο μου — να σταθούμε, να μετρηθούμε πεθαμένοι, ζωντανόι, ζημιωμένοι, κροθισμένοι.

● ΣΩΤΗΡΙΟΥ: Γύρω από τό θέμα αυτό έχει δημιουργηθεί μία παρεξήγηση. Για να είναι κανείς συγγραφέας, πρέπει να μείνει μακριάς. Θέλει να θίγει τη ζωή και την αλήθεια έκφράζει. Δέν ύπηρετεί αποκρίσσητες, δέν ύποτάσσεται σε συμμέροτα. Κονταροχτυπιέται μ' ό,τι πάλισσε και έγινε τυραννικό, με ό,τι πέθανε κι' άταφο μολύνει τη ζωή και άμποδίζει την πρόοδο. 'Ο αλήθινός συγγραφέας άνοίγει δρόμο να περάσει τό μέλλον. 'Οραματίζεται έκείνο που θά γεννηθεί. Είναι ό πιο άνιδιοτελής και άμυστηρόδουλος φίλος του ανθρώπου. Τά θίγει όλα. Δέν κρατάει τίποτα για τόν εαυτό του (άλλο από πίκρες και, συχνά, διώξεις). Οι καλλιτέχνες, σάν άσφοστές της χώρας τους και της άποκρίσσης τους, δημιουργούν πολιτισμό. Τί άλλο είναι από στράτευση άλλ' ούτά.

Εφημερίδα *TA NEA*, 09.12.1976.

Πηγή: <https://www.tanea.gr/2021/09/23/istoriko-arxeio/dido-sotiriou-i-mikrasiatissa-pou-afigithike-ta-deina-tou-ellinismou/> (ημερομηνία προσπέλασης: 05.08.2023)

Τον Ιούνιο του 2005, η Φιλιά Χαΐδεμένου συναντιέται με τον τότε Πρωθυπουργό της Ελλάδας, Κώστα Καραμανλή, παίρνοντας τη δέσμευσή του για τη δημιουργία του Μουσείου.

Πηγή: <https://www.kathimerini.gr/opinion/704874/kostas-karamanlis-chreomas-na-kratame-ti-mnimi-zontani-egkainiase-tin-epanekthesi-toy-moyseiou-mikrasiatikoy-politismoy-filio-chaidemenoy-sti-nea-filadelfeia/> (ημερομηνία προσπέλασης: 24.07.2023)

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ. Βαρθολομαίος με την αιμίνηστη Φιλιά Χαϊδεμένου στη θεμελίωση του Παγκόσμιου Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ελληνισμού της Διασποράς, όπου στεγάζεται το Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλιά Χαϊδεμένου», στη Νέα Φιλαδέλφεια (23.05.1999)

Πηγή: <https://zonews.gr/%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CF%8E-%CF%87%CE%B1%CF%8A%CE%B4%CE%B5%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%BF%CF%85-filio-xaidemenou-mikra-asia/> (ημερομηνία προσπέλασης: 09.07.2023)

Πρόσοψη εσωτερικού τοίχου στο Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλώ Χαϊδεμένου», όπου αναγράφονται οι ερμηνείες λέξεων σχετικές με την προσφυγιά.

Πηγή: Φωτογραφία από το Μουσείο Μικρασιατικού Ελληνισμού «Φιλώ Χαϊδεμένου»

Περίληψη

Οι αλησμόνητες Πατρίδες ήταν ένας τόπος μεγάλης πνευματικής άνθισης και παραδόσεων, τις οποίες έφεραν στην Ελλάδα οι πρόσφυγες και επηρέασαν τον ελληνικό πολιτισμό. Οι μνήμες διατηρήθηκαν ζωντανές μέσα από την ζωή των Μικρασιατών και Μικρασιατισσών που ξεριζώθηκαν και βρέθηκαν σε έναν ξένο τόπο ανεπιθύμητοι. Η συμβολή της στιχουργού Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, της δημοσιογράφου και συγγραφέως Διδώς Σωτηρίου και της συγγραφέως και ιδρύτριας μουσείου Μικρασιατικού Πολιτισμού Φιλιά Χαϊδεμένου, είναι αδιαμφισβήτητα τεράστια στο χώρο του πολιτισμού. Μέσα από το πολύτιμο έργο και τη ζωή τους άφησαν το πολιτιστικό τους αποτύπωμα στη νεότερη Ελλάδα, κρατώντας άσβεστες τις μικρασιατικές μνήμες.